

تبیین مفاهیم امامت و ولایت در کتیبه‌های مذهبی ادوار مختلف*

«بررسی موردی دوره تیموری و صفوی»

[مرضیه علی پور/ حسنعلی پورمند^۲]

چکیده

کتیبه‌ها به عنوان شاخص‌ترین تزئینات معماری اسلامی به لحاظ محتوایی از جایگاه ویژه‌ای در بناهای اسلامی برخوردارند و نقش بارزی در تبیین حقایق معنوی و ارزش‌های معرفتی حاکم بر دوره ظهورشان دارند. این موضوع در پژوهش‌های پیشین در قالب بررسی محتوای کتیبه‌های هر دوره بر اساس باورهای حاکم بر همان دوره بررسی شده است. فرضیه این مقاله برای اصل استوار است که آیات و روایات مشتمل بر اصول و مبادی شیعه دوازده امامی (امامت و ولایت) نقش مهمی در کتیبه‌های مذهبی (شیعی) دوره‌های تیموری و صفوی داشته‌اند. این فرضیه از طریق پاسخ به دو پرسش بررسی می‌شود: نخست آن‌که مفاهیم شیعی از چه طریقی در کتیبه‌های بناهای دوره تیموری و صفوی راه یافته‌اند؟ دیگر این‌که آیا اعتقادات مذهبی حاکمان این دو دوره، در نحوه کتیبه‌نگاری هنرمندان تأثیر داشته است؟ در این پژوهش، کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، مدرسه پریزاد و مدرسه دودر خراسان دوره تیموری و مسجد

* تاریخ دریافت مقاله (۹۶/۹/۱) تاریخ پذیرش (۹۶/۱۲/۲۰)

۱. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی تحلیلی هنر اسلامی دانشکده هنر دانشگاه شاهد

marzialipoor@yahoo.com

۲. استادیار پژوهش هنر دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس hapourmand@yahoo.com

امام، مسجد حکیم و مدرسه چهارباغ اصفهان دوره صفوی، به لحاظ محتوایی مورد بررسی قرار گرفته است. مطالعات نشان می‌دهد که گرچه در دوره تیموری، حاکمیت، احترام زیادی برای ائمه اطهار علیهم‌السلام قائل بود. تا آن جا که تصور اعتقاد سلاطین آنها به تشیع وجود داشت. اما مفاهیم شیعی به صورت غیرمستقیم در مفاد کتیبه‌های مذهبی منعکس شده است. با رسمیت یافتن تشیع در دوره صفوی، این مفاهیم در متن کتیبه‌های مذهبی، آشکارا ظهور یافته‌اند. این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی به مطالعه مفاهیم شیعی در کتیبه‌های بناهای دو دوره تیموری و صفوی می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: مفاهیم شیعی، امامت، کتیبه، تیموریان، صفویان.

تزیین به عنوان یکی از مؤلفه‌های تصویری هنر اسلامی، وسیله‌ای برای شرافت بخشی به ماده و ارتقاء آن به افق‌های برتر است تا رنگ و هویت معنوی و الهی یابد و بیانگر فضای قدسی شود. کتیبه‌های موجود در بناهای ادوار مختلف اسلامی، یکی از عناصر فزونی بخش زیبایی و عظمت فضای معماری و به عبارتی، جزء جدانشدنی معماری اسلامی محسوب می‌شوند. بر این اساس، فضاهای بیرونی و درونی بناها با عباراتی در قالب طرح‌های هندسی، آراسته می‌شوند تا نمای ساختمان‌ها را از حالت خشک و بی‌روح خارج کنند و به آنها هویت و ویژگی خاصی بخشند. کتیبه‌ها که یکی از مهم‌ترین ثبت‌کننده‌های تاریخ هستند، نقش مهمی در آشکارکردن تاریخ ساخت، هویت، سازنده، خطاط و بانی بنا و هم‌چنین حامی آن در وقف ایفا می‌کنند و اطلاعات ارزشمندی از اوضاع مذهبی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی دوره‌های مختلف را آشکار می‌سازند. کتیبه‌ها به لحاظ موضوعی به پنج گروه قرآنی، اسماء الهی، ادعیه و احادیث، اشعار (فارسی و عربی) و احداثیه دسته‌بندی می‌شوند. اهمیت کتیبه‌ها به دلیل مضمون آنهاست؛ آنها حاوی حقایق معنوی و ارزش‌های معرفتی‌ای می‌باشند که کشف و تفسیر آنها، مبین وضعیت مذهبی حاکم بر دوره ظهورشان می‌باشد؛ این حقایق، گاه به نحو مستقیم و گاه به صورت غیرمستقیم در مفاد عبارات مطرح در کتیبه‌ها، آشکار می‌شود. با این‌که هنر صفویان با عنوان «هنر شیعی» شهرت یافته است، اما آغاز شکل‌گیری آن، به دوره‌های پیشین - حتی دوره ایلخانی - بازمی‌گردد؛ بهترین مستندات تاریخی جهت اثبات این امر، مضامین کتیبه‌های ادوار پیشین است؛ بنابراین، شناخت و بررسی آثار شیعی دوره تیموری نیز ضرورت می‌یابد. نظریه این‌که وضعیت دینی و مذهبی حاکم بر این دو دوره، در مرکز محدوده تحت حکومت آنها بیشترین تجلی را داشته است، این تحقیق به مطالعه بناهایی از خراسان و اصفهان می‌پردازد که اوج شکوفایی هنر معماری نیز در آنها بروز یافته است.

شاهرخ بعد از مرگ تیمور و انتقال پایتخت به هرات، خراسان را به کانون فعالیت‌های فرهنگی و هنری تیموریان بدل کرد و این شهر به علت موقعیت جغرافیایی،

حاصلخیزی و وجود پربرکت امام هشتم شیعیان، مورد توجه خاصی قرار گرفت؛ با حمایت مستقیم دربار، این شهر به مرکز مهمی بدل گشت و سبک جدیدی از معماری در آن جا به وجود آمد. در دوران صفویه نیز، به علت توجه مخصوص سلاطین این سلسله به هنر و تشویق آنها، تحولات زیادی در معماری ایرانی ایجاد شد. دوران طلایی معماری شیعی را هم زمان با ظهور شاه عباس اول و در اصفهان دانسته اند که ابنیه زیادی از قبیل مساجد، مقبره‌ها علیه السلام، پل‌ها و کاخ‌ها ساخته شد. در این دوران، بر اهمیت مساجد به مراتب افزوده شد؛ زیرا مسجد بایستی مظهر آرمان‌های تشیع و عامل شناساننده آن می‌شد. این تحقیق در پی پاسخگویی به این سؤالات است: مضامین شیعی به چه طریق در کتیبه‌های بناهای دوره تیموری و صفوی راه یافته است؟ آیا اعتقادات مذهبی حاکمان این دو دوره در نحوه کتیبه‌نگاری هنرمندان تأثیر داشته است؟ مطالعات، بیانگر این حقیقت است که اصول و مبانی اعتقادی شیعه، بر آیات قرآن و روایات پیامبر و ائمه علیهم السلام استوار است؛ بیان این مهم از آن رو اهمیت فراوان دارد که ثابت می‌کند، برخلاف آن چه گاهی مطرح می‌شود، تشیع دوازده امامی نمایانگر به تمام معنای سنت باطنی اسلام واقعی است و اعتقادش ریشه در نصوص قرآنی و روایات دارد و ظهور آن، به لحاظ اعتقادی، به عصر نبوت باز می‌گردد، نه به رویدادها و تحولات تاریخی پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم.

روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. در این پژوهش با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، کتیبه‌های سه بنا از دوره تیموری: مسجد گوهرشاد، مدرسه پریزاد و مدرسه دودر در خراسان، با سه بنا از دوره صفوی: مسجد امام، مسجد حکیم و مدرسه چهارباغ در اصفهان، به لحاظ محتوایی مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته‌اند تا ارتباط میان اعتقادات مذهبی حاکم بر دو دوره مشخص شود. لازم به ذکر است که در این تحقیق، برای شناخت مفاد حقیقی و ارزش‌های معرفتی عبارات کتیبه‌ها (اعم از آیات، روایات و ادعیه) از تفسیر و تأویل آنها استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

در میان مطالعات مربوط به آثار معماری دوره تیموری و صفوی، تأثیر گرایش‌های مذهبی حاکم، بر نحوه کتیبه‌نگاری مذهبی بناهای مختلف، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. اگرچه فغفوری و بلخاری در مقاله «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی» به بررسی مضامین کتیبه‌های دوره تیموری و صفوی موجود در مسجد گوهرشاد پرداخته است، ولی تاکنون مطالعه مستقلی در خصوص تطبیق محتوای کتیبه‌های بناهای مختلف این دو دوره انجام نشده است. از تحقیقاتی که در راستای این پژوهش واقع می‌شوند، می‌توان به مقاله «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران، حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» اشاره کرد؛ نویسنده (حسینی) در این مقاله، مشخصات هنر کتیبه‌نگاری صفوی به لحاظ مضامین و تزئینات را در این دو مجموعه مهم، شناسایی کرده است. مقاله «بررسی تزئینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات» از شایسته‌فرنی‌زبه بررسی کتیبه‌های این دو مسجد مراکز فرهنگی تیموریان، از جهت تزئینات و موضوعات پرداخته است. در مقاله «بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری» الهی‌زاده، کتیبه‌های مساجد تیموری را از نظر «محتوا»، «نوع خط و ارتباط مضامین» و «خط و موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها»، مورد مطالعه قرار می‌دهد. مقاله «بررسی تأثیر مفهوم درخت طوبی در شکل‌گیری گنبد‌های شاخص صفوی» از صفایی‌پور و دیگران، ابتدا به ارتباط میان مفهوم شیعی درخت طوبی و گنبد‌های شاخص صفوی (مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ عباسی) می‌پردازد و سپس در هر کدام از آنها، ساختار، آرایه‌ها و محتوای کتیبه‌ها را متناسب با کیفیت فضایی‌شان را بررسی می‌کند. صحراگرد نیز در کتاب «شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی، کتیبه‌های مسجد گوهرشاد» به دسته‌بندی و تحلیل ساختاری و هنری کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، از زمان ساخت بنا تاکنون پرداخته است.

مبانی اعتقادی تشیع در دوره تیموری و صفوی

تشیع مولود طبیعی اسلام است و اصول، مبانی اعتقادی - سیاسی و معتقداتش، ریشه در نصوص قرآنی و روایات دارد؛ این امر

نشان می‌دهد، ظهور این مذهب دست‌کم از جنبه اعتقادی، به عصر نبوت باز می‌گردد، نه به رویدادها و تحولات تاریخی پس از رحلت پیامبر ﷺ.^۱

شیعه عبارت است از کسانی که از حضرت علی علیه السلام پیروی کرده و به طرفداری از آن حضرت با دشمنان وی مبارزه کرده و پس از او از فرزندان او که جانشین آن حضرت بوده‌اند، پیروی کرده‌اند.^۲

حضرت علی علیه السلام از شخصیت‌های محوری شیعه است و جایگاه والای ایشان نزد شیعیان، مبتنی بر مفاهیم و ارزش‌هایی است که بر پایه اعتقاد به تعیین آن حضرت برای جانشینی، امامت و خلافت پیامبر از طرف خداوند شکل گرفته است. امامت یکی از ارکان تشیع دوازده‌امامی در بُعد سیاسی - مذهبی است. در نظر امامیه، امامت از اصول مذهب تشیع^۳ و بر پایه نظریه اهل سنت، از فروع دین است.^۴ متکلمان شیعی امامت را ریاستی دینی و دنیایی می‌دانند که در باطن، نوعی ولایت بر انسان و اعمال او دارد و در ظاهر، انسان را هدایت و تا مقصد همراهی می‌کند.^۵ امام در قرآن به معنی رهبر، مقتدا و پیشوا آمده است. اهمیت امامت و ولایت در تشیع چنان است که به عنوان پایه و اساس این مذهب مطرح می‌شود. در حقیقت اختلاف اصلی شیعیان با اهل تسنن از مسئله امامت آغاز می‌شود؛^۶

۱. حیدری آقایی، محمود و دیگران، تاریخ تشیع، ج ۱.

۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ترجمه جمعی از مترجمان، ۲۱/ ۱۰.

۳. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، ص ۲۳.

۴. غزالی، محمد، الاقتصاد في الاعتقاد، ص ۲۳۶.

۵. شریف رضی (گردآورنده)، نهج البلاغه، خطبه ۱۵۲.

۶. «هرچند احادیث متعددی را اهل تسنن مشابه با مضمون حدیث منزلت، حدیث اخوت و روایت نزول کوکب در منزل علی علیه السلام از پیامبر ﷺ نقل کرده‌اند، ولی به اعتقاد آنان هیچ‌کدام از این احادیث دلیل بر خلافت علی علیه السلام نمی‌شود، بلکه این ملاک‌ها تنها می‌تواند برای

بنابراین بنیان اعتقادات شیعی بر محور ولایت استوار است که به تصریح قرآن تنها در اهل بیت پیامبر ﷺ تمرکز پیدا کرده است؛ این معنا در دوران پس از پیامبر ﷺ هم با عنوان ولایت و هم با تعبیر امامت مطرح می‌شود که البته امامت نیز همچون ولایت، معنایی وسیع‌تر از خلافت دارد.^۱ امامت به معنای پیشوایی و رهبری دینی مردم، مهم‌ترین مقامی است که به برخی از پیامبران بزرگ، نظیر حضرت ابراهیم علیه السلام تعلق گرفته است.

اعتقاد سلاطین تیموری به مسائل دینی و ترویج احکام و بزرگداشت شعائر دینی به تبع تزوئات تیموری بود و بر این اساس هیچ مذهبی از مذاهب مورد قبول مسلمین، بر مذهبی دیگر برتری نداشت. تیموریان حنفی مذهب بودند، ولی معتقدان به سایر مذاهب و شیعیان را مجبور به پیروی از این مذهب نمی‌کردند و احترام به ائمه دوازده امامی در این دوره بسیار رایج بود. اگرچه دولت تیموری از رسمیت تسنن دفاع می‌کرد و در پیشگیری از سب شیخین سختگیری می‌نمود، شاهرخ و جانشینانش زیارت امام رضا علیه السلام را از فرایض خود می‌دانستند و به سایر ائمه نیز احترام زیادی می‌گذاشتند؛ تا آن جا که تصور اعتقاد سلاطین به تشیع می‌رفت.^۲

در کنار مذهب رسمی این دوره، عناصر اعتقادی شیعه چون حبّ اهل بیت علیهم السلام و اعتقاد به ایشان از جایگاه والایی در میان آثار و افکار علما و مردم ایران برخوردار بود که نمونه آشکار آن را در آثار جامی و فضل الله بن روزبهان می‌توان یافت.^۳

به طور کلی، حاکمان قرن نهم هجری ایران کم‌تر درگیر تعصبات مذهبی

اثبات تقرب بیشتر علی علیه السلام نزد خداوند و تشبه بیشتر او به پیامبر صلی الله علیه و آله معتبر باشد، ولی برای وی مشروعیت یا اولویت و حقانیتی در امر ولایت و حکومت ایجاد نمی‌کند. شیعه پاسخ می‌دهد اگر چنین باشد، پس چه تفاوتی میان یک نظام دینی که «خداوند را در اول و آخر و ظاهر و باطن» (حدید: ۳) امور می‌یابد و نظام غیردینی که در آن بشر به خود واگذاشته می‌شود، وجود دارد؟^۴ رجبی، فاطمه، «بررسی مضامین شیعی در نگاره‌های عهد صفوی با تأکید بر دو نسخه حبیب السیر و احسن الکبار»، استاد راهنما: دکتر علی اصغر شیرازی، دانشگاه شاهد، دانشکده هنر، ۱۳۸۸ ش.

۱. بقره: ۱۲۴؛ انبیاء: ۷۲ - ۷۱؛ سجده: ۲۴ - ۲۳.

۲. سمرقندی، عبدالرزاق، مطلع سعدین و مجمع بحرین، ص ۱۳۹۱.

۳. مستوفی قزوینی، حمد الله، نزهة القلوب، ص ۱۹۷.

می‌شدند، مگر این‌که قدرت خود را در خطر می‌دیدند و این زمینه مناسبی برای ترویج تشیع بود و شیعه دوازده امامی از این فرصت برای نشر عقاید و اظهار آزادانه اعتقادات خود به خوبی بهره‌برد؛ زیرا قدرتش به آن حد رسیده بود که از انزوا و انخزال بیرون آید. این پیشرفت در وضع صوفیه نیز در این دوران مؤثر واقع شد و موجب همسویی تصوف با تشیع گردید که ما حاصل آن تشکیل یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های اعتقادی عصر تیموریان، یعنی نهضت‌های شیعی - صوفی و ارتباط میان تصوف و تشیع بود و بسیاری از هنرمندان و امیرزادگان تیموری نیز ارادت خاصی به رهبران و بزرگان برخی فرقه‌های صوفیه از خود نشان دادند. در این دوره با گذشت زمان تشیع به سوی نیرومندی و تسنن به ضعف می‌گرایید و زمینه‌های فراگیری مذهب تشیع در کشور به خوبی فراهم بود تا این‌که نهضت صوفی - شیعی صوفیه به رهبری شاه اسماعیل صفوی توانست مذهب شیعه اثنی عشری را در سال ۹۰۷ ه.ق به عنوان دین رسمی کشور به رسمیت بشناسد.^۱

پیوند طریقت صفویان با باورهای شیعی، تأثیر بسزایی در روی آوردن آن طریقت به یک جنبش فراگیر سیاسی - مذهبی داشته است؛ اما این باورهای صوفیانه پس از آن‌که صفویان بر قدرت سیاسی در جامعه ایران تسلط یافت، به عنوان مذهب مورد دفاع حکومت، رسمیت نیافت، بلکه به اعتقاد همه وقایع‌نویسان، مذهب دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی اعلام شد و از آن پس، هر یک از شاهان صفوی در گسترش و تقویت آن، به تلاش‌های فراگیری روی آوردند. کارکرد دینی و مذهبی، مهم‌ترین وظایف دولت صفوی را تشکیل می‌داد. آنان جدای از تکاپوهای جدی در حمایت از قوانین شریعت و برقراری مناسبات نزدیک با عالمان دین، ترویج آیین‌ها و شعایر مذهبی را - که نزد شیعه احترام و قداست خاصی داشت - بخش دیگری از وظایف دینی خود قرار دادند.^۲

اگرچه از دوره صفویه به عنوان یکی از پربرونق‌ترین دوره‌های هنری ایران اسلامی نام

۱. سیوری و دیگران، صفویان، ص ۲۶.

۲. اشراقی، احسان و نصرت خاتون علوی، «وحدت مذهبی ایرانیان در دوره صفوی»، فصلنامه شیعه‌شناسی، ۴۷ / ۲۶۱.

برده می‌شود، اما می‌توان آغاز دوران طلایی معماری شیعی را هم‌زمان با ظهور شاه عباس اول دانست؛

چنان‌که حکام و پادشاهان این دوره جهت ترویج و تبلیغ بیشتر مذهب تشیع، دستور ساخت مساجد بزرگ‌تری را در مملکت صادر کردند و معماران شیعه مذهب، با حکمت خویش، مبانی عرفانی و آسمانی تشیع را دریافت کردند و الهامات و اعتقادات الهی را جهت تغییر و قدسی کردن فضای مساجد که بیش از هر معماری دیگر با غنی‌ترین ابعاد وجودی انسان در تعاملی دوسویه است، به کار بردند.^۱

معماری دوره تیموری

معماری ایران در قرن نهم هجری، با پالودگی و مهارت بیشتر به تکامل و توانمندی رسید.^۲

در عصر تیموریان، معماری‌ای که با عنوان سبک آذری معرفی شده است، از نظر عظمت و بزرگی و از حیث غنای تزیینات، به شکوه و شکوفایی بی‌سابقه‌ای دست یافت. به‌ویژه با سلطنت شاهرخ، دستاوردهای فرهنگی و هنری در این دوره آغاز شد و بهره‌گیری از شاهزادگان تیموری در حکومت ایالات مختلف، الگوی جدیدی از بالندگی و تحول هنری را پدید آورد.^۳

در این دوره با بهره‌گیری از دستاوردهای دوره‌های پیشین و به‌کارگیری معماران و هنرمندان ایرانی، به ساختار و اصول محکم و کاملی دست پیدا کرد که بناهای به‌جای مانده از این دوره، به‌خوبی عظمت‌گرایی، پیشرفت در انواع تزیینات، رشد و تعالی در فنون طاق‌زنی و طاق‌های متقاطع را نشان می‌دهند.^۴

۱. انصاری، مجتبی و هانیه‌السادات اخوت و معصومه ملایی، «بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی»، فصلنامه شیعه‌شناسی، ۲۳ / ۱۴۷.

۲. پوپ، آرتور، معماری ایران، ص ۱۹۲.

۳. سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، ص ۳۷.

۴. طاهری، علیرضا و اکرم نوری، «بررسی معماری و تزیینات مدارس دودر و پریزاد»، فصلنامه آستان هنر، ۱۱ و ۱۲ / ۲۱.

یکی از معیارهای معماری تیموری، هماهنگی هندسی در طرح و تزئین است، عاملی که نیروی وحدت بخش معماری تیموری را فراهم می‌نماید. هندسه در معماری تیموری تنها یک وسیله برای رسیدن به هدف نیست، بلکه نمود هدف است که یک اصل اساسی و بنیادی در معیارهای زیباشناسی معماری است.^۱

مهم‌ترین دستاورد تیموریان در معماری، تزئینات بود که تا پیش از آن هرگز به اهمیت و برجستگی این‌چنینی دست نیافته بود. برای نخستین بار سطوح سترگ و عظیم باروکش‌هایی که حاوی کاشی‌کاری لعابی و معرق بودند، تزئین یافتند و طرح‌های گیاهی بر نقش مایه‌های هندسی برتری یافت.^۲

این دستاورد جدید در صنعت تزئینات معماری، موجب ترکیب طرح‌های گیاهی با آجرهای رنگی شد. در این دوره سبک نوینی در کتیبه‌نگاری تزئینی نیز مورد استفاده قرار گرفت و دیوارهای بیرونی بسیاری از عمارت‌ها به جملاتی در قالب طرح‌های هندسی آراسته شد و استفاده از خط ثلث در کتیبه‌ها و حاشیه‌سردر بناها متداول شد.^۳

از این رو، «معماری دوره تیموری به لحاظ کاربرد رنگ، از نظر فنی و تنوع حیرت‌آور طرح و بافت در اوج خود است.»^۴

معماری دوره صفویه

دستاورد‌های معماری صفوی به لحاظ عظمت و نفاست از شکوه خاصی برخوردار است؛ با ظهور شاه عباس اول عصر زرین معماری صفوی آغاز شد. عماراتی که در زمان سلطنت صفویان در ایران برپا شد، از جذاب‌ترین و زیباترین بناهای کل معماری ایران است.

۱. گلمیک، لیزا و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ص ۲۸۹.

۲. شراتو، امیرتو و دیگران، هنر ایلخانی و تیموری، ص ۴۲.

۳. پل مانزو، ژان، هنر در آسیای مرکزی، ص ۲۶.

۴. هیلن براند، رابرت، هنر و معماری اسلامی، ص ۲۱۳.

بسیاری از ویژگی‌ها و خصوصیات ذاتی معماری ایران در شبکه‌ای از کاشی‌های لعاب‌دار، سردرهای برافراشته، گنبدهای پیازی شکل و مناره‌های قلمی آن گرد آمد.^۱

در سبک معماری این دوره، که به شیوه اصفهانی شناخته شده،

تزیینات محدودتر شد؛ زیرا سرعت ساختمان‌سازی در این دوران، معماران را برآن داشت تا قدری از ظرافت و ریزه‌کاری تزیین‌هایی که قبلاً در سبک آذری دوره تیموری به کار می‌بردند، کاسته و طرح‌ها از سمت اسلیمی و نقوش طبیعی، که طرح غالب کاشی معرق محسوب می‌شد، به سمت نگاره‌های درشت‌تر و انتزاعی‌تر گرایش پیدا کنند.^۲ نماسازی داخل و خارج بناهای مهم‌تر با آموزه‌های رنگارنگ و غالباً با رنگی عالی و تنها کمی کدرتر از کاشی‌کاری‌های تیموری ادامه یافت. ابداع‌های سازه‌ای، معدود و نوآوری‌ها معمولی بودند. گنبدها گونه‌های متنوع‌تری نسبت به سده‌های گذشته پیدا کردند و طاق‌های کلیل (تاج کوتاه) گنبدهای خفته، کاربرد بیشتری یافتند.^۳

در این دوران استفاده از کاشی معرق و هفت‌رنگ برای تزیینات، رونق فراوان یافت، به طوری که ساختمان‌های مذهبی این دوره، از گنبد، ایوان، طاق‌نما و سردر ورودی و حتی مناره‌ها، با کاشی آراسته شد و خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در آرایش بناهای مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ، نستعلیق و سایر خطوط تزیین گردید.^۴

برجسته‌ترین دستاورد این دوره، پیشرفت و توسعه حیرت‌انگیز در

۱. بلر، شیلا و جان‌تاتان ام. بلوم، هنر و معماری اسلامی در ایران، ص ۴۷۵.

۲. سعادت جو، پریا و مهدی حمزه‌نژاد و عبدالحمید نقره‌کار، «تحلیلی بر سیر تحول مفاهیم و الگوی مساجد در دوره‌های چهارگانه معماری ایرانی»، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، ۱۸ / ۱۸.

۳. پوپ، آرتور، معماری ایران.

۴. کیانی، محمد یوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰۵.

طراحی معماری بود و بسیاری از سازه‌های این دوره، آمیزه‌ای از عقلانیت و تخیل تاحدی غیرمعمول است.^۱

کتیبه‌نگاری

کتیبه‌های موجود در بناهای ادوار اسلامی، از عناصری است که زیبایی و عظمت فضای معماری را تشدید می‌کنند و به عبارتی جزء جدایی‌ناپذیر معماری دوران اسلامی محسوب می‌شوند؛

چنانچه خط، از اواخر قرن دوم هجری در آثار مختلف هنری به مثابه عنصری غیرتصویری، جایگاه شایسته‌ای برای مفاهیم والا و ارسال پیام روحانی به شیوه‌ای زیباشناسانه در همه هنرها، مخصوصاً تزیینات معماری کسب کرد.^۲

هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد و با وجود تمامی تفاوت‌های سبک‌شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به مثابه عنصری تزیینی در یکدست‌کردن انواع گوناگون بناها به کار گرفته شده است.^۳

ماهیت و زیبایی کتیبه‌ها به عوامل مختلفی بستگی دارد؛ متن و محتوا، نوع خط، ترکیب و تناسب، نوع مواد و مصالح، اجرای دقیق و ظریف و عوامل دیگری که هر یک سهمی در زیبایی نقش کتیبه برعهده دارند و از میان همه عوامل، مضمون و خط، نقش بی‌بدیلی دارند؛ از این رو، کتیبه‌های قرآنی به همراه حضور قلب مؤمن، زمینه‌ساز و ایجادکننده فضایی معنوی و قدسی در مساجد هستند.^۴

۱. پوپ، آرتور، همان.

۲. زمرشیدی، حسین، «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱۴/۱۰۲.

۳. شایسته‌فر، مهناز، «مقام و موقعیت امام رضا علیه السلام در تزیینات کتیبه‌ای معماری اسلامی با تأکید بر حرم مطهر امام رضا علیه السلام»، مجله کتاب ماه هنر، ۱۰۳ و ۱۰۴/۲۳.

۴. مکی نژاد، مهدی، «سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران "صفوی تا قاجار"»، فصلنامه نگره، ۳۰/۱۳.

در معماری تیموری، استفاده از کتیبه نسبت به بقیه تزیینات این دوره، متداول‌تر است و با روش‌های تزیینی گوناگونی می‌توان آنها را مشاهده کرد. حتی در مواقعی که هیچ مضمون تزیینی وجود ندارد، کتیبه‌ها به‌تنهایی نمایان می‌شوند.^۱

مساجد از مهم‌ترین اماکن مذهبی این دوره هستند و عالی‌ترین نمونه‌های کتیبه‌نگاری را در خود دارند تا آدمی با مشاهده و مواجهه آنها از کثرت بینی و کثرت اندیشی به وحدت رهنمون شود و با دقت و یقین بیشتری به خداوند بیاندیشد.^۲

کتیبه‌های مساجد خراسان علاوه بر زیبایی و بیان ایمان و اعتقادات مسلمانان، نوعی آموزش و تبلیغ دین بود که سبب تقویت و گسترش آن می‌شد.^۳

طبق نمونه‌های بازمانده از قرن دهم و یازدهم هجری، دوره صفویه از درخشان‌ترین دوره‌های ترقی و تکامل خطوط مختلف ایرانی به‌ویژه ثلث، نستعلیق و نسخ بوده است. در این دوره، خط‌نویسی اعم از نسخ و نستعلیق و شکسته، از جمله هنرها به‌شمار می‌رفت، ولی به‌طور خاص، خط نستعلیق بیش از سایر خطوط مورد توجه و سلیقه خوشنویسان قرار می‌گرفت.^۴

در زمینه خوشنویسی این دوره، نکته مهم، ارتباط بیش از حد خوشنویسی و معماری در این دوره است، به‌صورتی که در دوران قبل کمتر نظیر آن دیده شده است. در این دوره، در تزیین معماری، به کتیبه‌نگاری به‌خصوص در دو شکل کاشی معرق و هفت‌رنگ اهمیت زیادی داده شده است که این، یکی از تحولات خاص کاشی‌کاری این دوره به‌شمار می‌رود.^۵

۱. اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ص ۱۵۳.

۲. الهی‌زاده، محمدحسن و کبری محمددوست لشکامی و علی نجف‌زاده، «بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری»، فصلنامه خراسان بزرگ، ۱۷/ ۱۰۰.

۳. همان، ص ۱۰۱.

۴. حقیقت رفیع، عبدالرفیع، تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، ۱/ ۵۲۱.

۵. اسکارچیا، جیان روبرتو، تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار، ص ۹.

معرفی بناهای دوره تیموری و صفوی

❖ مسجد جامع گوهرشاد مشهد: این مسجد در جنوب بارگاه امام رضا علیه السلام در شهر مشهد قرار دارد که در سال ۸۲۱ ه. ق به دستور گوهرشاد بیگم، همسر شاهرخ تیمور ساخته شده است.

این مسجد به صورت چهارایوانی و دارای یک صحن وسیع، غرفه، طاق نما، ورودی‌هایی از صحن به طرف شبستان‌ها و رواق‌ها است. بزرگ‌ترین ایوان مسجد گوهرشاد، ایوان مقصوره است که به ایوان «قبله» نیز مشهور است.^۱

محراب بسیار بزرگی در آن وجود دارد و گنبد بزرگ فیروزگون مسجد، روی آن قرار دارد و در طرفین این ایوان دو مناره می‌باشد.^۲

❖ مدرسه پریزاد: این بنا هم‌زمان با اتمام مسجد گوهرشاد و در سال ۸۲۳ ه. ق ساخته شد. بانی آن بانو پریزاد، ندیمه گوهرشاد، همسر شاهرخ تیموری است. این مدرسه اکنون در ضلع غربی بیوتات بالاسر حرم مطهر امام رضا علیه السلام روبه‌روی مدرسه دودر (دارالقرآن) و جنب رواق بزرگ دارالولایه واقع شده است. این مدرسه نیز همانند سایر مدارس دوره تیموری، بنایی چهارایوانی با ۲۲ حجره است که در دو طبقه بنا شده و جلوی هراتاق، ایوانی قرار دارد. بنای مدرسه با کاشی‌های زیبا و معرق، مزین شده و گچ‌بری‌هایی با خطوط و نقوش متنوع، جلوه خاصی به آن بخشیده است.

❖ مدرسه دودر:

این مدرسه یکی از زیباترین و اصیل‌ترین مدارس چهارایوانی عصر تیموری است که چهار اطاق گنبددار گوشه‌ای دارد. دو گنبد شمالی و شرقی، کم ارتفاع و کم اهمیت بودند ولی دو گنبد لاجوردی جنوبی و غربی، بزرگ و بلند هستند که هم‌چنان پابرجا مانده‌اند. به نظر می‌آید بنای مدرسه در دوره سلجوقی یا ایلخانی ساخته شده که در اثر

۱. مصدقیان، وحیده، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، ص ۵.

۲. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ۲/ ۷۱۹.

گذشت زمان و حوادثی مانند زلزله، آسیب دیده، ولی از بنیاد تخریب نشده است و در دوره تیموری ضمن مرمت این بنا، مطابق سلیقه آن دوره، تزییناتی در آن انجام شده است.^۱ این بنا به صورت آرامگاهی ساخته شده تا محلی برای دفن بانی آن، امیر یوسف خواجه، یکی از فرماندهان شاهرخ تیموری باشد.^۲

❖ مسجد امام اصفهان:

مسجد امام (مسجد جامع عباسی و مسجد سلطانی) اصفهان به دستور شاه عباس اول صفوی در میانه ضلع جنوبی میدان نقش جهان، به عنوان مسجد جامع جدید شهر اصفهان ساخته شد. مدت ساخت آن از سال ۱۰۲۱ تا ۱۰۴۰ هـ. ق ادامه داشته است. با این وجود، تزیین‌ها و کاشی‌کاری‌ها به خاطر طولانی شدن زمان ساخت، در زمان جانشینان شاه عباس تکمیل گردید.^۳

❖ مسجد حکیم اصفهان: ساخت این بنای زیبا که در محله قدیمی اصفهان، معروف به «باب‌الدشت» واقع شده است، از سال ۱۰۶۷ تا ۱۰۷۳ هـ. ق به طول انجامید.

این مسجد در دوره شاه عباس دوم در محل قدیمی به جامانده از زمان آل بویه، معروف به جورجیر که توسط صاحب بن عباد وزیر ساخته شده، بنا گردیده است.^۴ این بنا نه تنها مبین معماری دقیق و هنرمندانه دوره صفویه است،^۵ بلکه عناصر دینی به کار رفته

۱. طاهری، علیرضا و اکرم نوری، «بررسی معماری و تزیینات مدارس دودر و پریزاد»، فصلنامه آستان هنر، ۱۱ و ۱۲ / ۲۳.

۲. گل‌مبک، لیزا و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ص ۶۴۵.

۳. کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰۹.

۴. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، ص ۲۰۸.

۵. در تزیینات کتیبه‌ای این مسجد، علاوه بر آیات قرآنی و احادیث نبوی، از کاشی‌کاری‌های متنوع حاوی عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله»، اسماء جلاله، اشعار فارسی و مضامین مذهبی نیز استفاده شده است.

در آن، به دلیل عنایت به مذهب تشیع، جایگاه ویژه‌ای را برای آن رقم زده است.^۱

این مسجد چهارایوانی از نوع مساجد بدون مناره و گنبد برجسته و بزرگ است که دارای آجرکاری، کاشی‌کاری، گره‌کشی و به‌ویژه خط‌بنایی کم‌نظیری است.^۲

❖ **مدرسه چهارباغ:** این مدرسه در خیابان چهارباغ و در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی ساخته شده است. ساخت این بنا از سال ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ هـ. ق به طول انجامید. نمای خارجی این عمارت شامل یک سردر بلند و باشکوه و هفده طاق‌نمای دوطبقه آجری در اطراف آن است. کاشی‌های ریز و ظریف، مقرنس‌های پر نقش و نگار و خطوط مختلف، سردر ساختمان و ورودی بنا را به زیبایی هرچه تمام‌تر زینت داده‌اند. ایوان‌ها و حجره‌های صحن چهار ایوان مدرسه، نمونه کامل یک معماری درون‌گرا و بومی به‌شمار می‌رود. این بنا که با طلا و نقره تزیین شده از لحاظ زرگری، طلاکاری، طراحی و قلم‌زنی، شاهکاری از صنایع ظریفه و بی‌نظیر است و کاشی‌کاری، شامل کاشی‌های هفت‌رنگ، معرق، گره‌چینی، پیلی و معقلی می‌باشد.^۳

۱. زمرشیدی، حسین، «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱۴ / ۱۰۴.

۲. ماهرالنقش، محمود، کاشی و کاربرد آن، ص ۹.

۳. هنرفر، لطف‌الله، شهر تاریخی اصفهان، ص ۵۱ - ۵۰.

جدول شماره ۱: بررسی بناهای دو دوره تیموری و صفوی در مشهد و اصفهان (منبع: نگارندگان)

خوشنویس	معمار	موقعیت قرارگیری	بانی	سال ساخت هجری قمری	نام بنا	دوره ساخت
بایسنقر بن شاهخ تیموری	استاد قوام‌الدین بن زین‌الدین شیرازی	جنوب حرم مطهر امام رضا <small>علیه السلام</small>	گوهرشاد آغا (همسر شاهخ)	۸۲۱	مسجد گوهرشاد	تیموری
-	-	مجموعه اماکن مطهر حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> ، ضلع جنوبی رواق دارالولایت	پریزاد خانم (ندیمه گوهرشاد)	۸۲۳	مدرسه پریزاد	
-	-	مجموعه اماکن مطهر حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> ، شرق صحن جمهوری	امیرغیاث‌الدین یوسف خواجه بهادر، از امرای خراسان	۸۴۳	مدرسه دودر (یوسفیه)	
علیرضا عباسی، عبدالباقی تبریزی، محمد-صالح امامی	معمار: ز علی اکبر اصفهانی؛ ناظر: محب علی بیگ الله	میدانه ضلع جنوبی میدان نقش جهان	شاه عباس اول	۱۰۴۰	مسجد امام اصفهان	صفوی
محمد رضا امامی	بنا: محمد علی بن استاد علی بیگ اصفهانی؛ کاشی کار: میرزا محمد	محله قدیمی اصفهان، معروف به «باب الدشت» در انتهای بازار زرگران	محمد داود، ملقب به تقرب خان (حکیم شاه عباس دوم)	۱۰۷۳	مسجد حکیم اصفهان	
عبدالرحیم جزیری و محمد مؤمن الحسینی	-	خیابان چهارباغ	مادر شاه سلطان حسین صفوی	۱۱۲۶	مدرسه چهارباغ	

مقایسه و تطبیق کتیبه‌های شیعی دو دوره تیموری و صفوی

با توجه به مطالب فوق، اینک کتیبه‌های بناهای دوره‌های تیموری و صفوی براساس مضامین شیعی دسته‌بندی شده و مورد بررسی قرار می‌گیرند. از آنجایی که در معماری، از خطاطی به‌عنوان عنصر تزئینی و عامل همسان‌سازی انواع بناهای اسلامی استفاده می‌شده است، تقریباً تمامی بناهای اسلامی شامل کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی، دعایی و حدیثی بر سطوح داخلی و خارجی خود می‌باشند.

کتیبه‌های شیعی دوره تیموری

۱- مسجد گوهرشاد مشهد که یکی از مهم‌ترین بناهای دوره تیموری است و در مجاورت حرم امام رضا علیه السلام ساخته شده است،^۱ دارای کتیبه‌های فراوانی در سطوح مختلف بنا، در صحن، ایوان و شبستان است. آن‌چه از کتیبه‌های شیعی مجموعه مسجد گوهرشاد در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، متعلق به ایوان قبله یا مقصوره است. اولین کتیبه دور ایوان مقصوره این مسجد، کتیبه‌ای با خط ریحان، مشتمل بر آیه هجدهم سوره «توبه» و حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌باشد.^۲ استفاده از این آیه با مضمون آبادکردن مساجد، در تمام ادوار معماری اسلامی مرسوم بوده است.^۳

مضمون این آیه، سازندگان مساجد را با پنج صفت ایمان به خدا، ایمان به روز قیامت، اقامه نماز، دادن زکات و داشتن خشوع و ترس در

۱. «شاهرخ از سال ۷۹۹ هـ. ق حاکم ایالت خراسان بود؛ بعد از مرگ تیمور با انتقال پایتخت به هرات آن را به کانون فعالیت‌های فرهنگی و هنری تیموریان بدل کرد. این شهر به علت موقعیت جغرافیایی و حاصلخیز بودن و وجود پربرتک امام هشتم شیعیان، مورد توجه قرار گرفت و ابعاد آن بزرگ‌تر شد و از حمایت مستقیم دربار برخوردار شد و هزینه‌های عمرانی قابل توجهی صرف شد و آن را به مرکز مهمی مبدل ساختند» (اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ص ۱۸) و سبک جدیدی از معماری در آن جا به وجود آمد.

۲. تصویر شماره ۱.

۳. «مسجدهای خدا را تنها کسی تعمیر می‌کند که به خدا و روز جزا ایمان داشته و نماز به پا دارد و زکات دهد، و جزاز خدا نترسد، ایشانند که امید هست که از راه یافتگان باشند.» (توبه: ۱۸)

برابردات باری تعالی معرفی می‌کند که طبق عقاید شیعه، منظور از

«هدایت یافتگان» در این آیه، خاندان پیامبر ﷺ می‌باشد.^۱

دور تا دور صحن مسجد، کتیبه‌هایی به خط ثلث، مشتمل بر آیات سوره‌های «جمعه»، «حشر» و «بینه» مشاهده می‌شود؛^۲ موضوع این آیات، توحید و تسبیح و تقدیس خداوند باری تعالی است؛ البته برخی از این آیات در شأن اهل بیت علیهم‌السلام نازل شده‌اند؛ چنان‌چه آیه هفتم سوره «بینه» مؤمنین پرهیزکار و نیکوکار را بهترین افراد می‌داند و بر اساس تفسیر این آیه، مراد از «خیرالبریه» علی علیه‌السلام می‌باشد؛ ابن عباس روایت می‌کند که این آیه، درباره امام علی و اهل بیت او علیهم‌السلام نازل شده است؛ طبق روایتی دیگر، این آیه در شأن علی علیه‌السلام و شیعیان ایشان است.^۳

تصویر شماره ۲: کتیبه قرآنی،
برنمای بیرونی دهانه ایوان^۵

تصویر شماره ۱: کتیبه قرآنی، دور ایوان مقصوره^۴

۱. شایسته‌فرو، مهناز، «بررسی تزئینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوه‌رشاد مشهد و هرات»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۹۴/۱۲.

۲. «سی کتیبه محرابی شکل به خط ثلث دورتادور صحن مسجد بر پایه غرفه‌ها که تاریخ و کاتب اولیه مشخصی ندارند، اما حداقل ۴ تا از آنها از کتیبه‌های اصیل تیموری می‌باشد.» اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ص ۲۹۴.

۳. بینه: ۷: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ»؛ در روایاتی از شیعه و سنی نقل شده که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به علی بن ابی طالب علیه‌السلام فرمودند: تو و یاران تو «خیرالبریه» هستید. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۱۰/ ۵۵۸.

۴. صحراگرد، مهدی، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوه‌رشاد، ص ۶۸.

۵. همان، ص ۵۵.

از دیگر کتیبه‌های قرآنی موجود در بنای زیبای ایوان قبله، کتیبه‌ای مشتمل بر آیات ۳۵ تا ۴۲ سوره «نور» و به خط ثلث است که برنمای بیرونی دهانه ایوان، زیبایی بخشیده است؛ در این آیات به سیطره نور الهی بر آسمان‌ها و زمین، قدرت لایزال خداوند، اشتغال تمام موجودات - حتی پرندگان آسمان - به تسبیح و ثنای ذات الهی، مقدمه بودن تسبیح خدا برای حصول معرفت و لزوم حمد خدا بعد از حصول معرفت، اشاره می‌شود.^۱ اگرچه آیه ۳۵ سوره «نور» با یک موضوع توحیدی آغاز می‌شود، اما در ادامه به شاخه‌ای از توحید، که «ولایة الله» است، می‌پردازد و در قالب معرفی مثل‌های نور خدا، که عهده‌دار ولایت اویند و ولایت الهی را در مسیر هدایت به سوی نور به کار می‌گیرند، به ولایت چهارده معصوم علیهم‌السلام اشاره می‌کند. خداوند مقام ولایت را به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم عنایت کرده تا با آن بتواند امت ایمانی را از ظلمت‌ها برهاند و به نور امنیت برساند.

این مقام ولایت و این راهبری الهی به سوی نور و امنیت، پس از رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام و امامان از نسل ایشان منتقل شده است که هادیان اهل ایمان، به نورانیت‌اند و اینان مَثَل نور خدایند.^۲

هم‌چنین در روایات اهل سنت به نقل از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تفسیر آیه ۳۶ این سوره آمده است:

منظور این آیه، خانه‌های پیامبران علیهم‌السلام است و خانه حضرت علی علیه‌السلام نه تنها جزو آنها، بلکه از برترین آنها است.

از این رو، نگارش آیات ۳۵ و ۳۶ سوره نور بر این کتیبه، می‌تواند اشاره‌ای بر تمایلات شیعی بانیان این بنا داشته باشد.

متن کتیبه سمت چپ ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد نیز شامل آیات ۵ تا ۱۳ سوره «دهر» است.^۳ این سوره در ابتدا، خلقت انسان را خاطر نشان می‌سازد و

۱. تصویر شماره ۲.

۲. ۱۵۶ / ۵، حویزی، عبدعلی بن جمعه، نور الثقلین،

۳. تصویر شماره ۳.

سپس می‌فرماید:

خدای تعالیٰ او را به راهی که تنها راه اوست هدایت کرد، حال یا این انسان شکرهدایتش را می‌گزارد و یا کفران می‌کند.

آن‌گاه می‌فرماید: «برای ابرار، الوانی از نعمت و برای کافران انواعی از عذاب آماده کرده است.» طبق روایات اهل سنت و شیعه، مراد از «ابرار» در این آیه، علی، فاطمه و فرزندانشان علیهم‌السلام هستند و این سوره در شأن آنها نازل شده است؛ علامه طباطبایی معتقد است:

نمی‌توان گفت از سوره مورد بحث، تنها آیه ﴿وَيُطْعَمُونَ الصَّاعَةَ عَلَىٰ حُبِّهَا﴾ در حق آن دو بزرگوار نازل شده؛ زیرا آیات قبل و بعد آن نیز از نظر سیاق متصل به آن هستند.

در احتجاج از علی علیه‌السلام ضمن حدیثی که حکایت گفتار آن جناب با مسلمانان، بعد از مرگ عمر بن خطاب است، روایت شده که فرمودند:

شما را به خدا سوگند می‌دهم، آیا در میان شما غیر از من کسی هست که درباره او و فرزندانش آیه ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا﴾ تا آخر سوره، نازل شده باشد؟ گفتند: نه.^۱

کتیبه اصیل دیگری از دوره تیموری، به خط ثلث سفید برزمینه آبی تیره، شامل آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره «بقرة» و عبارت «صدق الله العظيم وصدق رسوله الكريم»، حاشیه بیرونی و درونی محراب ایوان مقصوره را مزین کرده است؛ در این آیات صفاتی از خداوند سبحان مانند وحدانیت، حیات، قیومیت و مالکیت مطلق آسمان‌ها و زمین آمده و بیان شده است که کسی بدون اذن پروردگار، حق شفاعت در درگاه او را ندارد؛ زیرا خدای تعالیٰ بر آن چه که با شفیعان حاضر است و آن چه از آنها غایب است احاطه دارد؛ هم چنین در آیه ۲۵۶، سخن از «عروة الوثقی» به میان آمده که به ظاهر منظور از آن، کفرورزیدن به طاغوت و ایمان به خداوند است؛ اما طبق روایات، مراد از آن اهل بیت علیهم‌السلام نیز می‌باشد؛^۲ چنانچه امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید:

۱. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰.

۲. «در حدیثی که امام رضا علیه‌السلام از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده‌اند، آمده است: «بعد از من - یعنی پیامبر -

«مقصود از عروة الوثقی، دوستی ما اهل بیت است»^۱؛ هم چنین در تفسیر پیرهان آمده است که رسول الله ﷺ به حضرت علی علیه السلام فرمودند: «انت العروة الوثقی»^۲.

تصویر شماره ۴: کتیبه اسماء الحسنی،
طاق غرفه های جنوبی صحن^۴

تصویر شماره ۳: کتیبه قرآنی، نمای
بدنه سمت چپ ایوان مقصوره^۳

در حاشیه بیرونی محراب، کتیبه ای از آیات ۸۴ تا ۷۸ سوره «اسراء» به خط ثلث و به رنگ سیاه بر مرمر سبزرنگ نگارش یافته است.^۵

در این آیات از رسول ﷺ تهجد در نیمه شب و دعا و استمداد از خداوند خواسته می شود؛ هم چنین بیان می شود که در قیامت، همه مؤمنین به شفاعت محمد ﷺ محتاج اند؛ زیرا تنها کسی می تواند شفاعت افراد را برعهده گیرد که به

فتنه ای تاریک و ظلمانی خواهد بود؛ تنها کسانی از آن رهایی می یابند که به «عروة الوثقی» چنگ زنند. عرض شد: ای رسول خدا! «عروة الوثقی» چیست؟ فرمود: ولایت سید اوصیاء است. عرض شد: یا رسول الله! سید اوصیاء کیست؟ فرمودند: امیرمؤمنان. عرض شد: امیرمؤمنان کیست؟ فرمود: مولای مسلمانان و پیشوای آنان بعد از من. باز برای این که پاسخ صریح تری بگیرند، عرض کردند او کیست؟ فرمود: برادر علی بن ابی طالب. البته تفسیر عروة الوثقی به ایمان به خدا، ولایت، دوستی اهل بیت، علی علیه السلام و غیره، هیچ منافاتی با هم ندارند؛ زیرا اینها از باب ذکر مصداق است و همه اینها دارای این ویژگی هستند که اگر به آنها تمسک کنی، همواره در طریق هدایت باقی خواهی ماند و گمراه نمی شوی» مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۶۸/۱۷ - ۶۹.

۱. فیض کاشانی، محمد، تفسیر صافی، ۱/۲۸۴.
۲. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ۱/۱۴۱.
۳. همان، ص ۱۵۳.
۴. صحراگرد، مهدی، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه های مسجد گوهرشاد، ص ۷۵.
۵. سیدی، مهدی و دیگران، مسجد و موقوفات گوهرشاد، ص ۴۲.

مقام محمود رسیده باشد. در این آیات باز به معجزه بودن قرآن اشاره شده است؛ این آیات قرآن را شفای دل و رحمت الهی براهل ایمان دانسته‌اند که باین حال، کافران را به جززیان چیزی نخواهد افزود.^۱

آیه ۸۱ سوره «اسراء» به معنای پیروزی نهایی حق بر باطل است و این قانون الهی است که رهروان راه حق را بر مشکلات، امیدوار و نیرومند و پراستقامت می‌دارد و در همه تلاش‌های اسلامی، نشاط و نیرو می‌بخشد.^۲

بارزترین نمونه آن، درباره پیامبر ﷺ بوده است که در روز فتح مکه و ورود به مسجد الحرام در حین شکستن بت‌های داخل خانه کعبه، پیوسته می‌فرمودند: «جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا»؛ یکی دیگر از مصادیق روشن آن، قیام حضرت مهدی عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى است که نتیجه‌اش پیروزی نهایی حق بر باطل در سراسر جهان خواهد بود؛ امام باقر ع فرمودند:

مفهوم این سخن الهی این است که: «اذا قام القائم ذهب دولة الباطل».^۳

آیه ۸۲ همین سوره، به مبحث شفاعت و رحمت بر مؤمنین و خسران ظالمین اشاره کرده است: «وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا»؛ در روایتی از امام صادق ع آمده است که ایشان پس از آن که در توضیح این آیه، ظالمین را «ظالمین نسبت به آل محمد ع» معرفی کردند، فرمودند:

قرآن شفا و رحمت برای مؤمنان است؛ زیرا از آن نفع می‌برند و خسارت و هلاکت برای ظالمین است؛ زیرا در آن، حجتی علیه آنان است و لذا جز خسارت در دنیا و آخرتشان نمی‌افزاید^۴ و این همان خسران آشکار است.^۵

۱. «ما آن چه از قرآن فرستیم شفای دل و رحمت الهی براهل ایمان است، لیکن کافران را به جز زیان چیزی نخواهد افزود.» (اسراء: ۸۲)

۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۱۲/ ۲۳۵.

۳. حویزی، عبدعلی بن جمعه، نور الثقلین، ۳/ ۲۱۲ - ۲۱۳.

۴. «محمد بن عباس به واسطه از امام علی ع نقل می‌کند که بخشی از آیه ۸۲ این سوره: «وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا»، درباره ظلم و ستم‌کنندگان به آل محمد ع است.» محقق، محمد باقر، نمونه بینات در شأن نزول آیات، ص ۵۱۰.

۵. حسینی استرآبادی، علی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۲۸۴.

از این رو، کاتب جهت دوری از چنین خصوصیتی، در کنار این آیات به خط کوفی طلایی این دعا را نوشته است: «اللهم اجعلنا من السعداء ولا تجعلنا من الأشقياء برحمتك يا ارحم الراحمين»^۱. در مجموعه مسجد گوهرشاد کتیبه‌هایی از اسماء الحسنی نیز وجود دارد که از آن جمله می‌توان به کتیبه‌های زیرطاق غرفه‌های جنوبی صحن اشاره کرد؛ در کتیبه‌های مذکور، دوبار عبارت «یا سلطان» به خط ثلث، برکاشی معرق و به صورت وارونه، بر روی هم نوشته شده و وسط آن را با تکرار و دوگانه «الله» تکمیل کرده‌اند.^۲ «سلطان» اگرچه از نام‌های خداوند است، از القاب امام هشتم نیز می‌باشد؛ این امر احتمال ارادت هنرمند، به آن حضرت را قوت می‌بخشد.

۲- کتیبه‌های شیعی مدرسه پریزاد، در ایوان جنوبی واقع شده است. اولین کتیبه قرآنی، شامل سوره «فجر» است که در قسمت انتهایی ایوان جنوبی قرار دارد و به خط ثلث و به صورت گچ‌بری خطاطی شده است. در این سوره، به «فجر و شب‌های ده‌گانه»، «جفت و فرد» و به «شب آن هنگام که می‌گذرد» سوگند یاد شده و بیان شده که خداوند در کمین ستمگران است و تازیانه عذاب خویش را بر آنان فرود آورده و هلاکشان ساخته است. این سنت الهی است که وقتی قومی طغیان و ستم را به اوج رسانند، خداوند زمینه هلاک و نابودی آنان را فراهم می‌سازد. بر اساس روایات شیعی، این سوره به سوره امام حسین علیه السلام مشهور است؛ امام صادق علیه السلام علت این نام‌گذاری را چنین فرموده است:

حسین علیه السلام صاحب نفس مطمئنه و راضیه و مرضیه است. یاران او از دودمان رسالت، در روز رستاخیز از خداوند راضی‌اند؛ خدا نیز از آنان راضی است.

هم چنین ایشان می‌فرمایند:

سوره فجر را در نمازهای فریضه و نافله خویش بخوانید که آن، سوره حسین علیه السلام است و به آن رغبت و اشتیاق نشان دهید.^۳

۱. فغفوری، رباب و حسن بلخاری قهی، «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی»، فصلنامه نگره، ۱۱/۳۵.

۲. تصویر شماره ۴.

۳. قمی، عباس، سفینه البحار، ۲/۳۴۶.

در روایتی دیگر، امام صادق علیه السلام در تفسیر «وَالْفَجْرِ» می‌فرماید: «مراد از فجر، قائم عَلَيْهِ السَّلَام است»؛ از این رو، استفاده از این سوره در کتیبه‌های مسجد پریزاد، مبین تمایلات شیعی سازندگان آنهاست.

کتیبه دیگری که به خط ثلث و با گچ‌بری، زیر طاق ایوان جنوبی این مدرسه را مزین کرده است، مشتمل بر سوره «تین» است؛ موضوع این سوره، مسئله قیامت و پاداش اخروی است و خداوند این سوره را با چهار قسم آغاز می‌کند و خلقت انسان را شایسته‌ترین و نیکوترین می‌خواند. امام رضا علیه السلام درباره آیه اول سوره «تین» فرمودند: «مراد از تین، امام حسن علیه السلام و مقصود از زیتون، امام حسین علیه السلام می‌باشد.»^۱ در تفسیر آیات این سوره، منظور از «بلد امین» در آیه سوم: «وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ» پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و منظور از «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» در آیه ششم، علی علیه السلام و شیعیان ایشان ذکر شده است. «هم چنین مراد از "دین" در آیه هفتم: «فَمَا يَكْذِبُكَ بَعْدُ بِالْدِينِ» ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌باشد.»^۲ از این رو، نگارش این سوره نیز می‌تواند نشانگر تمایلات شیعی هنرمندان تیموری محسوب شود.

تصویر شماره ۵: نمایی از مدرسه پریزاد^۲

۳- مدرسه دودراز دیگر بناهای دوره تیموری است که به جهت کتیبه‌های شیعی موجود در آن، مورد بررسی واقع شده است. در کمرگاه ایوان جنوب غربی این

۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ۲۴/ ۱۰۷.

۲. بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ۵/ ۶۹۲ - ۶۹۴.

۳. خزایی، محمد، «ساختار و نقش مایه‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱۱/ ۶۴.

مدرسه، کتیبه‌ای شامل آیات ۲۸ و ۲۹ سوره «فتح» وجود دارد که به خط ثلث بر زمینه‌ای فیروزه‌ای رنگ نوشته شده و به صورت مارپیچی، گل‌کاری شده است. در آیه ۲۸ این سوره خدای تعالی وعده فرموده که دین اسلام و قرآن را بر تمام ادیان، غالب کرده و سایر مذاهب را به کلی از عالم محو کند. به تصریح آیه نهم سوره آل عمران: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْلِفُ الْوَعْدَ﴾، وعده الهی تخلف پذیر نیست. گرچه در زمان نزول این آیه نیز «اسلام» بر همه ادیان جزیره العرب پیروز شده بود، اما طبق تفاسیر، مصداق کامل این آیه هنگام ظهور حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام خواهد بود. در کتاب کافی از امام کاظم عَلَيْهِ السَّلَام نقل شده است که فرمودند: «يُظْهِرُ عَلَيَّ جَمِيعَ الْأَدْيَانِ عِنْدَ قِيَامِ الْقَائِمِ عَلَيْهِ السَّلَام». خود این آیه نیز، دلیل بر آن ظهور عظیم است. آیه ۲۹ سوره «فتح» نیز به رفتار حضرت رسول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و پیروان ایشان - به ویژه علی عَلَيْهِ السَّلَام - دلالت دارد؛ چنانچه در امالی شیخ طوسی آمده است، مراد از «... الَّذِينَ مَعَهُ...» کسانی اند که در ظاهر و باطن با اویند و با بیان و شمشیر به ترویج اسلام کمک می‌کنند؛ آنان سخت دل و سخت گیر بر کفار و رحیم و مهربان با مسلمانان اند؛ در این صفت، امیرالمؤمنین علی عَلَيْهِ السَّلَام به مقامی رسیده که همچون حضرت محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مظهر غضب و رحمت الهی شده است. از بین سایر اصحاب پیامبر اکرم نیز خداوند کسانی را که قلباً به اصول دین و مذهب ایمان آورده‌اند و اعمال صالح انجام داده‌اند را به شرط قبول ولایت ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام می‌پذیرد و آمرزش گناهان و اجر بزرگ بی‌پایان آخرت را نصیبشان می‌کند. رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره این بخش از آیه ۲۹ سوره فتح: ﴿... وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾ می‌فرماید:

در روز قیامت لوائی از نور سفید برپا می‌شود و منادی ندا می‌دهد که علی، سید و آقای مؤمنین، از جای برخیزد و این لواء را در دست گیرد. امیرالمؤمنین علی عَلَيْهِ السَّلَام از جای برمی‌خیزد و لواء را در دست می‌گیرد، در حالتی که زیر لواء مزبور، جمیع سابقان و ایمان‌آوردگان نخستین از مهاجرین و انصار خواهند بود و به وسیله لوائی که در دست علی عَلَيْهِ السَّلَام

۱. قریشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، ۱۱/ ۱۴۴.

است به سوی جنت و بهشت راهنمایی خواهند شد.^۱

در کمرگاه ایوان شمال شرقی مدرسهٔ دودر نیز کتیبهٔ زیبایی وجود دارد که در آن، آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سورهٔ «بقره» به خط ثلث برزمینه‌ای که به صورت مارپیچی گل‌کاری شده، نوشته شده است.^۲ طبق توضیحات و روایات پیش‌گفته، مراد از «عروة الوثقی» اهل بیت علیهم‌السلام می‌باشد.

جابر از حضرت باقر علیه‌السلام نقل می‌کند که پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «هرکس بخواهد به رشتهٔ محکم خدا چنگ بزند، همان‌که خداوند تعالی در کتابش بیان کرده است، پس به ولایت بگیرد علی بن ابی طالب و حسن و حسین علیهم‌السلام را که خداوند از فراز عرش خود، آن‌دورا دوست می‌دارد.»^۳

هم‌چنین امام موسی کاظم علیه‌السلام از پدران بزرگوارش روایت می‌کند که: «مراد خداوند از ﴿فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى﴾ مودت و محبت ما اهل بیت است.»^۴

تصویر شماره ۷: کتیبهٔ قرآنی،

ایوان شمال غربی مدرسهٔ دودر^۱

تصویر شماره ۶: کتیبهٔ قرآنی، کمرگاه

ایوان جنوب غربی مدرسهٔ دودر^۲

کتیبه‌ای شامل آیات ۱۶ تا ۱۹ و آیهٔ ۲۶ سورهٔ «آل عمران» به خط ثلث زرد رنگ بر

۱. طوسی، محمد بن حسن، امالی، ص ۳۸۷.

۲. تصویر شماره ۶.

۳. قولویه، جعفر بن محمد، کامل‌الزیارات، ص ۵۱.

۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ۲۴ / ۸۵.

۵. طاهری، علیرضا و اکرم نوری، «بررسی معماری و تزیینات مدارس دودر و پریزاد»، فصلنامهٔ آستان هنر، ۱۱ / ۲۱.

۶. حاجی قاسمی، کامبیز، گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی، ص ۲۳۴.

زمینه‌ای فیروزه‌ای در کمرگاه ایوان شمال غربی مدرسه دودر موجود است.^۱ آیات ۱۶ تا ۱۹ به صفات پرهیزکارانی که در بهشت الهی به پاداش اعمال خود خواهند رسید، پرداخته شده است؛ خداوند در بخشی از این آیات، گواهی همه بر وحدانیت پروردگار را ذکر می‌کند و روح دین را تسلیم در برابر حق می‌داند؛ طبق این آیات، کسانی که کتاب آسمانی به آنان داده شد، اگر بعد از آگاهی و علم، به خاطر ظلم و ستم در میان خود اختلافی [در آن] ایجاد کنند، خداوند سریع الحساب آنان را به سزای اعمالشان خواهد رساند. در آیه ۲۶ این سوره به مالکیت مطلق پروردگار، اشاره شده و بیان شده است که خداوند، به هر کس که بخواهد، ملک و سلطنت و عزت عطا می‌کند و هر که را بخواهد، خوار می‌کند و تنها اوست که بر هر چیز تواناست. در آیه ۱۸ این سوره به گوشه‌ای از دلایل توحید و خداشناسی و بیان روشنی این راه، اشاره می‌شود:

خداوند - با ایجاد نظام شگرف عالم هستی - گواهی می‌دهد که معبودی جز او نیست: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» و نیز فرشتگان و صاحبان علم و دانشمندان [هر کدام به گونه‌ای و با استناد به دلیل و آیه‌ای] بر این امر گواهی می‌دهند.

امام باقر علیه السلام فرمودند: «مراد از ﴿أُولُوا الْعِلْمِ﴾ در این آیه، انبیاء و اوصیاء هستند؛^۲ بنابراین ائمه، انبیاء و اوصیاء، مأموران خداوند متعال هستند؛ افعالشان حاکی و مظهر اراده خداوند متعال خواهد بود و اراده خدا عین حکمت، حقانیت و عدالت است. آنان کاری برخلاف اراده خداوند متعال انجام نمی‌دهند. امام رضا علیه السلام ذیل این آیه فرمود:

مقصود و مصداق اعلی و اکمل «اولوا العلم» ائمه معصومین علیهم السلام هستند؛ زیرا دانش آنان برگرفته از دانش خدا و رسول اوست و آنان به سرچشمه علم و معرفت دسترسی دارند و دیگران از فیض وجود آنان به

۱. تصویر شماره ۷.

۲. ۳۲۳/۱۰۲. حویزی، عبدعلی بن جمعه، نورالثقلین،

معرفت صحیح و کامل دست می‌یابند.^۱

در مدرسه دودر علاوه بر کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌هایی از اسماء الهی وجود دارد که برای نمونه می‌توان به کتیبه‌ای که شامل عبارت «الله، محمد و علی» است و به شیوه معقلی، در قالبی چلیپاشکل در کمرگاه ایوان جنوب شرقی و ایوان شمال غربی نقش بسته است، اشاره کرد. یکی دیگر از این کتیبه‌ها مزین به نام «محمد و علی» است که به خط کوفی و در قالب چهارگوش به صورت نواری شکل در کمرگاه ایوان شمال شرقی تکرار شده است. استفاده از نام علی عَلِيٍّ در این کتیبه‌ها می‌تواند بیانگر گرایشات شیعی هنرمندان دوره تیموری باشد.

کتیبه‌های شیعی دوره صفوی

۱- مسجد امام اصفهان از بناهای دوره صفوی است که کتیبه‌های آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این مسجد کتیبه‌های قرآنی متعددی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به کتیبه‌ای که شامل آیاتی از سوره «دهر» است و نمای خارجی پایین گریو گنبد را مزین کرده، اشاره کرد؛ در میان این آیات، آیه هشتم این سوره: «وَيُظْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ...» بنا بر روایت مفسرین خاصه و عامه درباره علی، فاطمه، حسن و حسین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ نازل شده است؛ زیرا آنان سه شب، مسکین، یتیم و اسیر را با افطار خود سیر کردند و خود گرسنه ماندند و خداوند با این آیات آنها را ستود. در کمربوش پوشش درونی گنبد مسجد امام نیز کتیبه‌ای مزین به آیه مباهله و با خط ثلث وجود دارد.^۲

این آیه در ظاهر اشاره به ماجرای مباهله حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با مسیحیان نجران دارد؛ اما طبق روایات، این آیه در شأن اهل بیت پیامبر عَلَيْهِمُ السَّلَامُ نازل شده است.^۳

۱. همان، ص ۳۲۴.

۲. «فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ آبْنَاءَنَا وَابْنَاءَكُمْ وَبَنَاتَنَا وَبَنَاتَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَل لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» آل عمران: ۶۱.

۳. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ۲۵ / ۲۲۳.

در این آیه بزرگترین فضیلت امام علی علیه السلام ذکر شده است؛ چنانچه وقتی مأمون از امام رضا علیه السلام درباره بزرگترین فضیلت امیرالمؤمنین علی علیه السلام سؤال کرد، امام فرمود: «فضیلت آن حضرت در مباحله؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله حسن و حسین علیهما السلام را به عنوان پسرانش و فاطمه علیها السلام را مصداق زنان و امیرالمؤمنین علی علیه السلام را که به حکم خداوند عزوجل نفس (جان) پیامبر است، دعوت کرد. هیچ آفریده‌ای برتر از پیامبر نیست؛ پس به حکم خداوند، بایستی برتر از نفس (جان) پیامبر صلی الله علیه و آله نباشد.^۱

بالای در اصلی مسجد امام اصفهان کتیبه‌ای بر روی کاشی معرق، به خط ثلث چشم نوازی می‌کند؛ کتیبه‌ای با آیه ۲۹ سوره «رعد»: «آنان که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند، طوبی و بهترین سرانجام‌ها در انتظارشان است»؛ امام حسین علیه السلام به نقل از نبی اکرم صلی الله علیه و آله در تفسیر این آیه می‌فرماید:

این آیه در مورد امیرمؤمنان علی علیه السلام نازل شده است. «طوبی» درختی است در خانه وی در بهشت و هیچ میوه‌ای در هیچ خانه‌ای از خانه‌های بهشت نیست، مگر آن‌که شاخه‌ای از این درخت در آن وجود دارد.

بر مناره‌های سردر مسجد امام اصفهان نیز کتیبه‌ها و خطوط گوناگون مشاهده می‌شود؛ بدنه هر دو مناره با خطوط بنایی و به صورت مارپیچ تزیین شده است و کتیبه‌های روی مناره‌ها که به خط بنایی سه‌رگی مشکی و برزمینه فیروزه‌ای تکرار شده‌اند، شامل سوره «توحید» و ذکرهایی همچون «الله اکبر» است.^۲ خداوند در سوره «توحید» - که به عنوان نسب‌نامه خداوند شناخته شده است - به معرفی ذات خویش می‌پردازد. در روایتی، منزلت امام علی علیه السلام در بین مردم، مانند منزلت سوره توحید در قرآن دانسته شده است.^۳ از کتیبه‌های دعایی و حدیثی مسجد امام،

۱. مفید، محمد بن محمد، الفصول المختارة، ص ۳۸.

۲. تصویر شماره ۸.

۳. براساس روایتی از ابن عباس، رسول اکرم صلی الله علیه و آله به حضرت علی علیه السلام فرمود: «ای علی! منزلت

می‌توان به کتیبه‌ای شامل «صلوات» و اسماء «الله، محمد و علی» اشاره کرد که با خط بنایی، زینت بخش گریوپوشش بیرونی گنبد این مسجد شده است.

تصویر شماره ۹: کتیبه قرآنی،
گنبدخانه جنوبی مسجد امام اصفهان^۲

تصویر شماره ۸: کتیبه قرآنی،
مناره‌های مسجد امام اصفهان^۱

در فضای داخلی گنبد مسجد امام، در ایوان جنوبی و زیر گنبد، کتیبه‌ای وجود دارد که از ابتدای ضلع غربی ایوان جنوبی آغاز شده و پس از ادامه یافتن در گرداگرد گنبدخانه، در ضلع شرقی ایوان به اتمام رسیده است.^۳ «این کتیبه که طولانی‌ترین کتیبه این مسجد است، حاوی پنج روایت است.»^۴ یکی از آنها، حدیث منزلت

توبین مردم، منزلت «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» در قرآن کریم است که هرکس یک مرتبه آن را بخواند، مانند قرائت یک سوم قرآن است و هرکس دو مرتبه آن را تلاوت کند، به منزله دو سوم قرآن است و هرکس سه مرتبه بخواند، گویا تمام قرآن را قرائت کرده است. هم‌چنین هرکس به زبان، تورا دوست داشته باشد، یک سوم اسلام را دوست دارد و آن‌کس که با زبان و قلبش، تو را دوست داشته باشد، دو سوم اسلام را دوست دارد و هرکس با زبان و قلب و دست‌هایش تو را دوست بدارد و به فرمانت با دشمنان اسلام بجنگد، دوستی‌اش نسبت به اسلام، تمام و به همه آن دست یافته است. به حق آن‌کس که مرا به رسالت برانگیخته، سوگند یاد می‌کنم که اگر اهل زمین، همانند اهل آسمان، تورا دوست داشته باشند، خداوند کسی از آنها را به آتش عذاب نمی‌کند.»

1. (www.rasekhon.net)

2. (www.bartarinha.ir)

۳. تصویر شماره ۹.

۴. صفایی‌پور، هادی و غلامحسین معماریان و محمدرضا بمانیان، «بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل‌گیری گنبد‌های شاخص صفوی»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی،

(انه مني بمنزلة هارون من موسى...) است که به جایگاه علی علیه السلام نزد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم اشاره دارد. حدیث دیگر دربارهٔ اخوت حضرت رسول و علی علیه السلام می باشد.^۱ این حدیث در منابع متعدد اهل سنت با سندهای معتبر و صحیح آمده است؛ از این رو موضوع اخوت علی با نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم از قطعیات و مسلّمات تاریخ اسلام است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در جریان حدیث اخوت، که میان صحابه عقد اخوت می بست، امیرالمؤمنین علیه السلام را برادر خود اعلام کرد و فرمود: «جایگاه تونسبت به من همانند جایگاه حضرت هارون نسبت به حضرت موسی است»؛ هم چنین فرمودند: «علی جان! تو برادر منی؛ توشایستگی داری که با من عقد برادری و اخوت برقرار کنی و وارث من هستی»؛ علی علیه السلام پرسید: «چه چیز به ارث خواهم برد؟» پیامبر فرمودند: «آن چه انبیاء از یکدیگر به ارث می برند»؛ آن حضرت سؤال کرد که آن چیست؟ پیامبر فرمودند: «کتاب پروردگار و سنت پیامبرشان»؛ سپس حضرت آیهٔ ۴۷ سوره «حجر» را خواندند.^۲

جابر بن عبدالله انصاری نقل می کند که روزی نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «دو هزار سال قبل از آن که بهشت آفریده شود، در بالای درب بهشت نوشته شده بود: محمد رسول خداست، علی برادر اوست».^۳ یکی دیگر از روایات این کتیبه، روایت «لا سیف الا ذوالفقار و لافتی الا علی» است که به دلآوری امیرالمؤمنین علی علیه السلام در جنگ احد اشاره دارد. وصف شجاعت و دلآوری آن حضرت در جنگ احد، در تفسیر آیهٔ ۱۲۲ سوره «آل عمران» چنین آمده است:

در غزوهٔ احد، حضرت علی علیه السلام به تنهایی از چپ و راست شمشیر می زد و کفار را، که قصد جان حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم کرده بودند، به جهنم می فرستاد؛ فرشتگان از ثبات علی بن ابی طالب علیه السلام و دلآوری او

۱. «قال لعلی أنت متی بمنزلة هارون من موسی غیر أنه لا نبی بعدی وانت أخی و وارثی... أنت معی فی قصری فی الجنة مع فاطمة ابنتی و أنت أخی و رفیقی».

۲. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، ۴/ ۳۷۱.

۳. خوارزمی، موفق بن احمد، المناقب، ص ۱۴۴.

تعجب کردند تا این که جبرئیل از آسمان آوازی سرداد که: «لا سیف الا ذوالفقار و لا فتی الا علی»^۱.

دعای «ناد علی مظهر العجائب» یکی دیگر از روایاتی است که بیانگر شجاعت و دلاوری علی علیه السلام در جنگ احد می باشد.^۲ این روایت بر کتیبه ای در جلوی خان ورودی مسجد امام اصفهان نقش بسته است.

کتیبه دیگری که درباره جایگاه ولایی علی علیه السلام به خط ثلث در بالای محراب وجود دارد، روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می باشد:

یا علی، لوان عبداً عبد الله عزوجل مثل ما قام نوح في قومه و كان له مثل أحد ذهباً فانفقه في سبيل الله و مد في عمره حتى يحج الف علی قدیمه ثم قتل بين الصفا و المروة مظلوماً و ثم لم يوالک یا علی لم يشم رائحة الجنة و لم يدخلها.^۳

این روایت مبین این امر است که عبادات کسی که ولایت علی علیه السلام را قبول نکنند، بی ارزش است.^۴ کتیبه ای شامل تأکید پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم بر وصایت حضرت علی علیه السلام به خط ثلث برگریو پوشش درونی گنبد این مسجد خطاطی شده است. متن کتیبه، روایت نزول کوکب در خانه علی علیه السلام را به نمایش گذاشته است. ابن عباس می گوید: یک شب نماز عشاء را با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم خواندیم؛

۱. همان، ص ۲۲۳.

۲. در کتاب بحار الانوار از قول میبدی، یکی از شارحان اهل سنت دیوان امیرالمؤمنین علی علیه السلام نقل شده است که در جنگ احد، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم با این شعر دویتی، علی علیه السلام را مورد خطاب قرار داد، ولی منشأ صدا مشخص نشده است: «ناد علیاً مظهر العائب *** تجده عوناً لک فی النوائب *** کل غم و هم سینجلی *** بولایتک یا علی یا علی یا علی» مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ۲۰ / ۷۳.

۳. «یا علی، اگر کسی به اندازه عمر نوح عبادت کند و به اندازه کوه احد طلا داشته باشد و در راه خدا اتفاق کند و به اندازه ای عمرش طولانی باشد که بتواند هزار بار پیاده به حج برود، آن گاه در مکه بین صفا و مروه مظلومانه کشته شود، ولی ولایت تو را نداشته باشد، بوی بهشت به مشام او نخواهد رسید و هرگز وارد بهشت نخواهد شد.»

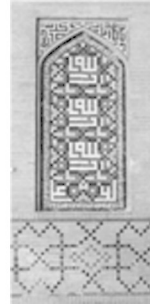
۴. خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسین علیه السلام، ۱ / ۳۷.

پیامبر چون سلام داد، رو به ما کرد و فرمود: «امشب همراه با سپیده دم اختری از آسمان در خانه یکی از شماها سقوط کند و هر که باشد او وصی، خلیفه و امام بعد از من است»^۱ ستاره در خانه علی علیه السلام سقوط کرد و بدین طریق جانشینی علی علیه السلام برای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از طرف خداوند تأیید شد و آیاتی از سوره نجم نیز به این امر اختصاص یافت.^۲

۲- مسجد حکیم اصفهان بنای دیگری از عصر صفوی است که کتیبه‌های آن بررسی می‌شود. کتیبه‌ای از سوره «کوثر» به خط بنایی ساده با کاشی فیروزه‌ای برزمینه آجری، دور طاق نمای داخلی شبستان جنوبی این مسجد را مزین کرده است. در برخی روایات، معنای «کوثر» حوضی که متعلق به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است و مؤمنان به هنگام ورود به بهشت از آن سیراب می‌شوند، دانسته شده و بعضی روایات، آن را به نبوت، قرآن و کثرت اصحاب و یاران تفسیر کرده‌اند. علمای شیعه یکی از روشن‌ترین مصداق‌های (خیر کثیر) را فاطمه زهرا علیها السلام دانسته‌اند؛ زیرا نسل و ذریه پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم از طریق این دخترگرامی در جهان انتشار یافت؛ نسلی که نه تنها فرزندان جسمانی پیغمبر بودند، بلکه آئین او و تمام ارزش‌های اسلام را حفظ کردند و به آیندگان ابلاغ فرمودند. کتیبه دیگری که در محراب شبستان زیرگنبد این مسجد وجود دارد، سوره «اخلاص» است که به خط بنایی مشکل نگارش یافته است. این سوره نیز در شأن امیرالمؤمنین علی علیه السلام است.

۱. «أَنْظُرُوا إِلَى هَذَا الْكَوْكَبِ، فَمَنْ انْقَضَ فِي دَارِهِ فَهُوَ الْخَلِيفَةُ مِنْ بَعْدِي. فَتَنْظُرْنَا إِذَا هُوَ انْقَضَ فِي مَنْزِلِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ.»

۲. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به علی علیه السلام فرمود: «ای علی! قسم به آنکه مرا به نبوت مبعوث کرده، وصیت و خلافت و امامت پس از من برای تو لازم شد.» منافقان که عبدالله بن ابی و یارانش بودند، گفتند محمد در محبت عموزاده‌اش گمراه شده و درباره او از روی وحی سخن نمی‌کند؛ خدای تبارک و تعالی نازل کرد: قسم به ستاره وقتی که فرود شد؛ خدای عزوجل می‌فرماید: قسم به خالق نجم وقتی فرود آید که گمراه نشده صاحب شما، یعنی در محبت علی بن ابی طالب از راه به در نرفته و سخن نگویید به دلخواه - یعنی درباره او -؛ نیست آن، جز وحی که نازل می‌شود. صدوق، محمد بن علی، الامالی، ص ۵۶۵.

تصویر شماره ۱۰: کتیبه قرآنی، طاق نمای داخلی شبستان جنوبی مسجد حکیم^۱
 تصویر شماره ۱۱: کتیبه دعایی، طاق نمای اطراف ایوان غربی مسجد حکیم^۲

یکی دیگر از کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌ای است به خط بنایی معقلی و رنگ آبی فیروزه‌ای بر زمینه‌ی آجری که مشتمل بر بخشی از آیه ۱۳ سوره «صف»: ﴿نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ﴾ می‌باشد و در سردر شمالی درب مسجد حکیم واقع شده است. مفسرین بسیاری این آیه را به فتح مکه تفسیر کرده‌اند و

بعضی به فتح بلاد ایران و روم و یا بعضی به کل فتوحات اسلامی که به فاصله‌ی نزدیکی به دنبال ایمان و جهاد مسلمین به دست آمد و از آن جا که مخاطب، تنها اصحاب و یاران پیامبر ﷺ نیستند، بلکه همه‌ی مؤمنان در طول تاریخ مخاطب این خطاب می‌باشند،^۳ منظور حقیقی از یاری خداوند و نزدیکی پیروزی و بشارت مؤمنین به آن، فرج حضرت قائم آل محمد ﷺ است و فتح سراسر دنیا است با نیروی هدایت بخشی که به دست ایشان است.^۴

از کتیبه‌های دعایی و حدیثی مسجد حکیم، می‌توان به کتیبه‌ای شامل صلوات برائمه ﷺ: «اللهم صل علی المصطفی محمد و المرتضی علی و فاطمه و الحسن و الحسين و سجاد و الباقر و محمد و جعفرالموسی و الرضا» اشاره کرد.

۱. همان.

۲. زهرشیدی، حسین، «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان»، فصلنامه‌ی مطالعات هنر اسلامی، ۱۴ / ۱۰۷.

۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۲۴ / ۹۱.

۴. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، ۲ / ۳۶۶.

دو طاق نمای اطراف ایوان غربی و شرقی مسجد و در داخل، چهار لوزی در هر طاق به خط بنایی مشکل و به رنگ آبی برزمینه آجرکاری اجرا شده است.^۱

یکی دیگر از کتیبه‌های موجود در این مسجد، کتیبه‌ای شامل عبارت «فرض المحاضر الغائب حب علی ابن ابی طالب» است که با خط بنایی متداخل و به رنگ آبی لاجوردی، محراب شبستان زیرگنبد را آراسته است. در این کتیبه، بروجوب حب علی علیه السلام تأکید شده است. امام صادق علیه السلام درباره علت «قسیم الجنة والنار» خوانده شدن امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود:

به خاطر این که دوست داشتن او ایمان و دشمن داشتن او کفر است و همانا بهشت برای اهل ایمان آفریده شده و نار برای اهل کفر خلق شده است؛ بنابراین در بهشت وارد نمی‌شود، مگر اهل محبت و دوستی با او و وارد آتش نمی‌شود، مگر اهل دشمنی با او.^۲

کتیبه «انا مدینه العلم و علی بابها» به خط بنایی ساده در فرمی محرابی شکل با کاشی فیروزه‌ای برزمینه آجری، طاق نمای ایوان شمالی مسجد حکیم را آراسته است. این حدیث جامع‌ترین و پرمعناترین توصیف رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم از علم علی علیه السلام است و پیوستگی آن حضرت با دریای بی‌کران دانش پیغمبر را نشان می‌دهد؛ به نحوی که نبی اکرم خود را شهر علم و علی علیه السلام را دروازه آن شهر نامیده است.^۳ در حدیثی از ابن عباس آمده است: «علم شش جزء است؛ پنج جزء آن را به علی علیه السلام داده‌اند، در جزء ششم هم با مردم شریک و به سهم خود از همه ما دانایتر است.»^۴ کتیبه‌های مشتمل بر عبارت شیعیه «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» مساجد دوره صفوی را به وفور آراسته‌اند. کتیبه‌ای مزین به این عبارت، به خط بنایی مشکل و به رنگ زرد و سفید و آبی لاجوردی زیر مقرنس کاری سردر شرقی مسجد حکیم وجود دارد.

۱. زمشیدی، حسین، همان، ص ۱۱۲.

۲. صدوق، محمد بن علی، علل الشرایع، ۱/ ۱۶۲.

۳. «من شهر علم هستم و علی علیه السلام درب آن است.» طوسی، محمد بن حسن، امالی، ص ۵۵۹.

۴. خوارزمی، موفق بن احمد، المناقب، ص ۵۵.

۳- مدرسه چهارباغ اصفهان دارای کتیبه‌های شیعی فراوانی است که از آن جمله می‌توان به کتیبه «علي حبه جنة قسم النار و الجنة» اشاره کرد که به خط کوفی بنایی، بالای در ورودی این مدرسه نقش بسته است. امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمودند:

ای علی! تو قسمت‌کننده بهشت و دوزخی؛ وارد بهشت نمی‌شود، مگر کسی که او تورا و تو او را بشناسی (جزء شیعیان واقعی تو باشد) و وارد دوزخ نمی‌شود، مگر کسی که تورا انکار کند و تو او را انکار کنی.^۱

براین اساس کسی که یاور و دوست او باشد، وارد آتش نخواهد شد و کسی که دشمن او باشد، از آن نجات نخواهد یافت. کتیبه مزین به «من كنت مولاه فهذا علي مولاه»، که بیانگر ولایت علی علیه السلام پس از پیامبر اکرم است، در مدخل گنبدخانه ایوان قبله این مدرسه وجود دارد. این کتیبه، یادآور واقعه غدیر خم می‌باشد؛ واقعه‌ای که در آن، پیامبر صلی الله علیه و آله علی علیه السلام را به عنوان جانشین خود معرفی کردند. امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

مسلمانان پیامبر صلی الله علیه و آله را دیدند و از او شنیدند آن هنگام را که دست پدرم را در روز غدیر خم گرفت و خطاب به آنان فرمود: «کسی که من مولی و رهبر او هستم، پس علی مولی و رهبر اوست».^۲

کتیبه دربردارنده این حدیث نبوی: «علي مني و انا من علي و هو مولاه كل مؤمن بعدي» که مبین ولایت و امامت علی علیه السلام پس از رسول صلی الله علیه و آله است، زیر مقرنس مناره را آراسته است^۳ و کتیبه دیگری مزین به «حدیث سفینه» بالای گوشواره جنوب شرقی داخل گنبدخانه وجود دارد؛ در این حدیث نبوی، پیامبر صلی الله علیه و آله نقش خاندان رسالت را در هدایت مردم مشخص می‌کند: «مثل اهل بیتی فیکم کمثل سفینة نوح من رکبها نجا و من تخلف عنها غرق»؛^۴ از این حدیث وجوب

۱. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، ص ۲۱۳.

۲. صدوق، محمد بن علی، الامالی، ۱۷۱/۲.

۳. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «همانا علی علیه السلام از من و من از او هستم و پس از من، او ولی همه مؤمنان است.» طبری، محب‌الدین، ذخائر العقبی، ص ۶۸.

۴. «مثل اهل بیتم بین شما، همانند کشتی نوح میان قومش است؛ هرکس سوار بر آن شود، نجات

اطاعت از امامان معصوم علیهم السلام بر می آید. این که پیامبر صلی الله علیه و آله نجات پناهندگان به اهل بیت علیهم السلام را قطعی دانسته اند، نشان از عصمت آنان نیز دارد. اکتیبه ای شامل حدیث «تشبیه» بالای محراب و داخل گنبدخانه مدرسه چهارباغ را زینت بخشیده است.^۲ در این حدیث که از طرق شیعی و سنی روایت شده است، حضرت علی علیه السلام به سبب خصال و سجایا و مناقبشان، به پیغمبران اولوالعزم و سایر انبیاء تشبیه شده اند.^۳ پیامبر صلی الله علیه و آله در حدیث تشبیه، درباره علی علیه السلام می فرماید:^۴

من أراد أن ينظر إلى آدم في علمه والى نوح في فهمه والى ابراهيم في خلقه والى موسى في مناجاته والى عيسى في عبادته، فلينظر إلى علي بن ابي طالب.^۵

تصویر شماره ۱۳: کتیبه روایی، بالای در ورودی مدرسه چهارباغ^۶

تصویر شماره ۱۲: کتیبه قرآنی، محراب مدرسه چهارباغ^۶

کتیبه ای نیز در همین مکان وجود دارد که شامل این روایت است:

۱. امین، سید محسن، اعیان الشیعة، ص ۳۷۰ - ۳۷۱.
۲. تصویر شماره ۱۲.
۳. امینی، عبدالحسین، الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب، ۳ / ۳۵۷.
۴. دائرة المعارف تشیع، ۶ / ۱۵۷.
۵. جرجانی، علی بن محمد، شرح المواقف، ۳ / ۲۷۶.

6. (www.mulpix.com)

۷. سیف، هادی، در قلم زنی شده مدرسه چهارباغ؛ خورشید بی غروب هنر قلم زنی ایران، ص ۲۱.

انتهیت لیلۃ الاسراء الی سدرۃ المنتهی، فاوحی الیّ فی علی: انه امام
المتقین و قائد المحجلین الی جنات النعیم، و قال: لو یعلم الناس
متی سمي علی امیر المؤمنین ما انکر فضله.^۱

این روایت دربارهٔ اعلام امامت و ولایت علی علیه السلام در شب معراج است. هم چنین
متن آن یادآور این روایت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم است که فرمود:

اگر مردم می دانستند که علی چه موقع به لقب امیر المؤمنین نامیده
شد، فضایل او را منکر نمی شدند؛ زمانی که آدم بین روح و جسد بود،
او امیر المؤمنین نامیده شد. آن زمان که خداوند از انسان ها سؤال کرد:
آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: آری. خداوند فرمود: من پروردگار
شما هستم و محمد پیامبر شما و علی امیر شماست.^۲

کتیبه ای که «حدیث ثقلین» بر آن نقش بسته نیز، بالای گوشوارهٔ جنوب غربی داخل
گنبد خانهٔ مدرسهٔ چهارباغ واقع است. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمود:

من در میان شما دو چیز گران بها به یادگار می گذارم؛ اگر به آن دو چنگ
زنید، هرگز گمراه نمی شوید: کتاب خدا و عترتم [دودمانم]. این دواز
هم جدا نمی شوند تا در کنار حوض [کوثر] بر من وارد شوند.^۳

قاطعیت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم در بیان این حدیث، نشان می دهد که این دو منبع،
اشتباه ناپذیرند و پیروی و چنگ زدن به آنها مانع ضلالت و گمراهی می شود.

۱. «در شب معراج وقتی به سدرۃ المنتهی رسیدم، پس دربارهٔ علی علیه السلام وحی شد: به درستی که
علی امام با تقویان و رهبر پیشانی سفیدان نشانه دار در جنات نعیم است؛ و فرمود: اگر مردم
می دانستند که علی چه موقع به لقب امیر المؤمنین نامیده شد، فضایل او را منکر نمی شدند.»

۲. دیلمی، ابوشجاع و شیرویه بن شهردار، الفردوس بمأثور الخطاب، ۳ / ۳۵۴.

۳. محمدی ری شهری، محمد، حکمت نامهٔ پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم، ۵ / ۳۷ - ۲۸.

جدول شماره ۲: بررسی کتیبه‌های شیعی بناهای دوره‌های تیموری و صفوی در مشهد و اصفهان (منبع: نگارندگان)

محل	تزیینات	مضمون	معنای ظاهری	عبارت کتیبه	نوع کتیبه	مجموعه	دوره
دورایران مقصوره	ریحان	درباره چهارده معصوم <small>علیهم‌السلام</small>	توصیه به ساخت مسجد	آیه ۱۸ سوره «توبه»	کتیبه قرآنی	مسجد گهرشاد	تیموری
دورزاد در صحن مسجد	خط ثلث	در شأن علی <small>علیه‌السلام</small> و شیعیان ایشان	مؤننین پرهیزکار و نیکوکار	آیه ۷ سوره «بیتة»			
نمای تیموزی دهانه ایران مقصوره	خط ثلث	آیه ۳۵ در شأن چهارده معصوم <small>علیهم‌السلام</small> آیه ۳۶ در شأن بیت علی <small>علیه‌السلام</small>	توحید و ولایت‌الله	آیات ۳۵ و ۳۶ سوره «نور»			
سمت چپ ایران مقصوره	-	در شأن علی، فاطمه و فرزندان ایشان <small>علیهم‌السلام</small>	نعمت‌های رنگارنگ برای ابرار	آیات ۵ تا ۱۴ سوره «دهر»			
حاشیه تیموزی و درونی محراب ایران مقصوره	خط ثلث سفید بر زمینه آبی تیره	«عروة الوقتی» مبین ولایت علی <small>علیه‌السلام</small>	منظور از «عروة الوقتی» ایمان به خداوند واحد است	آیه ۲۵۶ سوره «بقرة»			
در حاشیه تیموزی محراب	خط ثلث و به رنگ سیاه بر مومر سبز رنگ	آیه ۸۱ اشاره به قیام حضرت مهدی <small>عجل‌الله‌تعالی‌فی‌فرجه‌الکبری</small> آیه ۸۲ درباره طالبین نسبت به آل محمد <small>علیهم‌السلام</small>	آیه ۸۱ به معنای تیموزی نهایی حق بر باطل و فتح مکه و ورود به مسجد الحرام آیه ۸۲ شفاعت و رحمت قرآن برای مؤمنان و خسارت و هلاکت برای ظالمان	آیه ۸۱ و ۸۲ سوره «اسراء»			

لجکی های زیرطاق غروه های جنوبی صحن	خط ثلث برکاشی مورق	از القاب علی بن موسی الرضا <small>علیه السلام</small>	اسماء الله	اشاره به فخر و شرف های ده گانه و سنت های الهی و... اشاره به فخر و شرف های ده گانه و سنت های الهی و...	«یا سلطان» سوره «فجر»	کتابتیه دعای و حاشیه	مدرسه پیرباد	
در قسمت انتهایی ایوان جنوبی	خط ثلث با گچ بری	«فجر» اشاره به قائم <small>علیه السلام</small> سوره الحسین <small>علیه السلام</small>	مسئله قیامت و پادش اخروی و خلقت شایسته و نیکی انسان	آیه ۱ و ۳ و ۴ و ۷ و سوره «تین»	کتابتیه قرآنی			
زیرطاق ایوان جنوبی	خط ثلث با گچ بری	در شأن اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	آیه ۲۸ دلالت بر غلبه دین اسلام و قرآن بر تمام ادیان غالب	آیه ۲۸ و سوره «فتح»	کتابتیه قرآنی	مدرسه دودر		
در کمرگاه ایوان جنوب غربی	خط ثلث برزیمینه ای فیروزه ای رنگ و ماریجی گاکاری شده	آیه ۲۸ اشاره به رفتار علی و اممه معصومین <small>علیهم السلام</small> حضرت مهدی <small>علیه السلام</small>	آیه ۲۹ دلالت بر رفتار حضرت رسول <small>صلی الله علیه و آله</small>					
کمرگاه ایوان شمال شرقی	خط ثلث برزیمینه ماریجی گاکاری شده	«عروة الوثقی» سین ولایت علی <small>علیه السلام</small>	منظور از «عروة الوثقی» ایمان به خداوند واحد است	آیه ۲۵۴ سوره «بقرة» آیه ۱۸ سوره «آل عمران»				
کمرگاه ایوان شمال غربی	خط ثلث زرد رنگ بر زمینه ای فیروزه ای	اممه معصومین <small>علیهم السلام</small> مصداق اعلی و اکمل «اولوالعلم»	گواهی فرشتگان و صاحبان علم و دانشمندان بر وحدانیت پروردگار					

کمربگاه ایوان جنوب شرقی و ایوان شمال غربی	به شیوه معقوفی و در قالبی چاسپیاشکل	مبانی شیعه	اسماء الهی	«الله، محمد و علی» «محمد و علی ﷺ»	کتابتیه دعایی و حلیمی	مسجد امام اصفهان	صفوی
کمربگاه ایوان شمال شرقی	خط کوفی و در قالب چهارگوش به صورت نواری تکرار شده	مبانی شیعه در شأن علی، فاطمه و فرزندان <small>علیهم السلام</small>	نعمت‌های رنگارنگ برای ابرار مباهله حضرت رسول <small>صلی الله علیه و آله</small> با مسیحیان نجران مؤمنین و اعمال صالح آنها	آیات ۵ تا ۱۳۱ سوره «دهر» آیه ۱۶ سوره «آل عمران» آیه ۲۹ سوره «رعد»	کتابتیه قرآنی	مسجد امام اصفهان	صفوی
نمای خارجی پایین گریوگنبد	-	بزرگ‌ترین فضیلت امام علی <small>علیه السلام</small>	نجران				
کمربوش پوشش دوفی گنبد	خط ثلث	محبت علی <small>علیه السلام</small>	مؤمنین و اعمال صالح آنها	آیه ۲۹ سوره «رعد»			
بالای سردر اصلی مسجد	خط ثلث بر روی کاشی معرق	محبت امام علی <small>علیه السلام</small> در بین مردم	نسب نامه پروردگار	سوره «التوحید»			
مناره	خط بنایی سه‌رگی مشکی بر زمینه فیروزه‌ای	منزلت امام علی <small>علیه السلام</small> در بین مردم	نسب نامه پروردگار	سوره «التوحید»			
گریو پوشش تیروفی گنبد	خط بنایی	استحباب حاجات با توسل به چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small>	اسماء پروردگار و اولیاء ایمان	صلوات و اسماء الله، محمد و علی <small>علیهم السلام</small>	کتابتیه دعایی و حلیمی		

ایوان جنیدی و زبیر گنبد در گنبدخانه	-	اثبات وصایت علی <small>علیه السلام</small>	تشابه منزلت علی <small>علیه السلام</small> نزد پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و جایگاه هارون نزد موسی <small>علیه السلام</small>	حدیث «منزلت»		
ایوان جنیدی و زبیر گنبد در گنبدخانه	-	علی <small>علیه السلام</small> وارث قرآن و سنت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	اخوت علی <small>علیه السلام</small> با بنی مکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> ، دو هزار سال قبل از آفرینش بهشت	حدیث «اخوت»		
ایوان جنیدی و زبیر گنبد در گنبدخانه	-	شجاعت و دلآوری علی <small>علیه السلام</small> در جنگ احد	مدح الهی علی <small>علیه السلام</small> توسط جبرئیل: «الاسیف...»	روایت دلآوری علی <small>علیه السلام</small>		
جلو خان و زودی	-	شجاعت و دلآوری علی <small>علیه السلام</small> در جنگ احد	مدح الهی علی <small>علیه السلام</small> توسط جبرئیل: «اناد علی...»	روایت «اناد علی»		
جلو خان و زودی	-	علم علی <small>علیه السلام</small> و بیوستگی آن به دریای بحران دانش پیغمبری	توصیف رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small> از علم علی <small>علیه السلام</small> : «انا مدینه...»	روایت جایگاه علمی علی <small>علیه السلام</small>		
بالای محراب	خطنماش	ولایت علی <small>علیه السلام</small> ؛ شرط قبولی اعمال	«یا علی، لوان عبداً عبد الله عزوجل مثل مقام نوح...»	روایت جایگاه ولایی علی <small>علیه السلام</small>		
گریبوشش درونی گنبد	خطنماش	تعمین الهی جانشین پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	تأکید بروصایت حضرت علی <small>علیه السلام</small> : «أظروا لی هذا الکوکب...»	روایت نزول کربک در منزل علی <small>علیه السلام</small>		
دور طاق نمای داخلی شمسستان جنیدی	خط بنیانی ساده با کاشی فیروزه ای بر زمینه آجری	در شأن فاطمه <small>علیه السلام</small>	اعطای خیر کثیر به پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	سوره «کوثر»	کتابه قرآنی	مسجد حکیم اصفهان

محراب شمشیرستان زیگنبد	خط بنایی مشکل	درشان علی <small>علیه السلام</small>	نسب نامۀ پیروزگار	سوره «الخلاص»			
سردر شمالی	خط بنایی معقلی آبی فیروززایی بر زمینۀ آجری	موزه قیام مهدی <small>علیه السلام</small>	وعدۀ فتح مکه و بلاد ایران و روم	بخشی از آیه ۱۳ سوره «صف»			
فوس طاق ایوان جنوبی	خط بنایی ساده، ترکیب کاشی و آجرکاری	استیجابت حاجات با توسل به چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small>	اسماء مقدس الله، محمد، علی و اممه <small>علیها السلام</small>	اسماء الله و نام های اولیاء الهی	کتابتیه دعائی و حدیثی		
طاق نمای ایوان شمالی	خط بنایی ساده در فومی محرابی شکل با کاشی فیروززایی بر زمینۀ آجری	علم علی <small>علیه السلام</small> و پیوستگی آن به دریای بی کران دانش پیغمبری	توصیف رسول الله <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> از علم علی <small>علیه السلام</small> : «انامدینة...»	جایگاه علمی علی <small>علیه السلام</small>			
زینبر مقننس کاری سردر شرقی	خط بنایی مشکل به رنگ زرد و سفید و آبی لاجوردی	اعتقادات شیعی	«لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله»	عبارت توحید و نبوت و ولایت			
طاق نمای اطراف ایوان غربی و شرقی مسجد	خط بنایی مشکل به رنگ آبی بر زمینۀ آجرکاری	استیجابت حاجات با توسل به چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small>	«اللهم صل علی المصطفی محمد و المرتضی...»	صلوات بر ائمه <small>علیهم السلام</small>			
محراب شمشیرستان زیگنبد	خط بنایی متداخل به رنگ آبی لاجوردی	حب علی <small>علیه السلام</small> ، نشانه ایمان	«فرض الحاضر العاقب حب علی...»	روایت و جوب حب علی <small>علیه السلام</small>			

بالای در ورودی	کوفی بنایی	حب علی <small>علیه السلام</small> تقسیم کننده، بهشت و جهنم	محبت علی <small>علیه السلام</small> : «علی وجه جنة قسم...»	روایت حب علی <small>علیه السلام</small>	کتابه دعایی و حدیثی	مسجد چهارباغ اصفهان	
بالای در ورودی ^۱	خط ثلث	علم علی <small>علیه السلام</small> و پیوستگی آن به دریای بی کران دانش پیشگیری	توصیف رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small> از علم علی <small>علیه السلام</small> : «انا مدینه...»	روایت علم علی <small>علیه السلام</small>			
مدخل گنبدخانه ایوان قبله	-	اعلام جانشینی علی <small>علیه السلام</small> در روز غدیر	جایگاه ولایی علی <small>علیه السلام</small> : «من كنت مولاه...»	حدیث «غدیر»			
بالای محراب داخل گنبدخانه	-	علی <small>علیه السلام</small> تجلی صفات الهی	تشبیه خصمال و مناقب علی <small>علیه السلام</small> به پیغمبران اولوالعزم: «من اراد ان ينظر» «علی منی وانا من علی و هو مولا کل مؤمن بعدی...»	حدیث «تشبیه» روایت جانشینی علی <small>علیه السلام</small>			
زیر مقبره مناره	-	مسئین جایگاه ولایت و امامت علی <small>علیه السلام</small>	ولایت علی <small>علیه السلام</small> در شب معراج: «انتهیت لیله الاسراء الی...»	روایت تعیین ولایت علی <small>علیه السلام</small> در معراج			
بالای محراب داخل گنبدخانه	-	تأکید و تعیین ولایت و امامت علی <small>علیه السلام</small> توسط پیروانگار در شب معراج	تشبیه منزلت علی <small>علیه السلام</small> نزد پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و جایگاه هارون نزد موسی <small>علیه السلام</small>	حدیث «منزلت»			
بالای گوشواره جنوب شرقی داخل گنبدخانه	-	اثبات وصایت علی <small>علیه السلام</small>					

۱. تصویر شماره ۱۳۳

بالای گوشواره جنوب شرقی داخل گنبدخانه	-	نقش خاندان رسالت در هما بیت مردم	«معل اهل بیتي فيكم كمثل سفينة نوح»	حدیث «سفینه»		
بالای گوشواره جنوب غربی داخل گنبدخانه	-	رستگاری با متابعت از قرآن و عصرت رسالت	هم تازی قرآن و اهل بیت <small>عليهم السلام</small>	حدیث «تقلین»		

نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها تنها عنصر بصری‌ای هستند که به صراحت حامل معنایند و در بناهای اسلامی از دو جنبه «تصویری» و «محتوا و متن»، اهمیت زیادی دارند؛ مضمون آنها که در بردارنده حقایق معنوی و ارزش‌های معرفتی است، با کشف و تأویل، بیانگر وضعیت مذهبی حاکم بر دوره ظهورشان خواهد بود؛ این حقایق، گاه به نحو مستقیم و گاه به صورت غیرمستقیم، در مفاد عبارات مطرح شده در کتیبه‌ها آشکار می‌شود. اگرچه تیموریان، به ویژه شاهرخ و جانشینانش، احترام زیادی برای ائمه اطهار علیهم‌السلام قائل بودند - تا آن‌جا که تصور اعتقاد سلاطین آنها به تشیع وجود داشت - اما در این دوره به طور آشکار، روایتی از اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام و یا درباره ایشان در کتیبه‌های بناها وجود ندارد. از آن‌جا که اصول و مبانی اعتقادی شیعه، ریشه در نصوص قرآنی دارد، هنرمندان حکیم، با تبحر و به زیبایی، از آیات قرآن بهره برده‌اند؛ کتیبه‌های این دوره، علاوه بر زیبایی و بیان ایمان و اعتقادات مسلمانان، نوعی زمینه‌ساز فرهنگ شیعی بوده و سبب تقویت و گسترش آن شده‌اند؛ چنان‌چه معنای ظاهری آیات ۳۵ تا ۴۲ سوره «نور» - که نمای بیرونی دهانه ایوان قبله را با خط ثلث، زیبایی بخشیده‌اند - به سیطره نور الهی بر آسمان‌ها و زمین و قدرت لایزال خداوند و تسبیح و ثنای ذات الهی اشاره می‌کند، اما تأویل آیه ۳۵ سوره «نور» به شاخه‌ای از توحید که «ولایة الله» است، می‌پردازد و در قالب معرفی مثل‌های نور خدا - که عهده‌دار ولایت اویند و ولایت الهی را در مسیر هدایت به سوی نور به کار می‌گیرند - به ولایت چهارده معصوم علیهم‌السلام اشاره می‌کند. یا آیه ۳۶ این سوره، که خانه علی علیه‌السلام - که ذکر خداوند در آن جاری است - را برتر از خانه‌های پیامبران علیهم‌السلام می‌داند؛ نمونه دیگر، کتیبه‌ای است شامل سوره «تین» که زیر طاق ایوان جنوبی مدرسه پریزاد را مزین کرده است؛ موضوع این سوره، مسئله قیامت، پاداش اخروی و خلقت انسان می‌باشد؛ اما آیاتی از این سوره در شأن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت گرامی ایشان نازل شده است؛ نگارش سوره‌هایی که مفاد باطنی آنها در شأن اهل بیت علیهم‌السلام و ولایت

و امامت ایشان است، می‌تواند نشانگر تمایلات شیعی هنرمندان تیموری باشد. با رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفویه، هنر ایران، دوره جدیدی از شکوه و عظمت را آغاز کرد و از پایگاه خاصی در تاریخ هنر جهان اسلام برخوردار شد. این تحول در بسیاری از هنرهای این دوره، از جمله کتیبه‌نگاری بناها پدیدار شد و برای اولین بار، موضوعات و مضامین شیعی به طور رسمی و فراوان در متون کتیبه‌ها آشکار شد؛ در این دوران، استفاده از آیات و روایاتی که به تبیین جایگاه الهی ولایت و امامت اهل بیت علیهم‌السلام - به ویژه امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام - می‌پردازد، گسترش یافت. کتیبه‌هایی همچون کتیبه روایت نزول کوکب در خانه علی علیه‌السلام گریو پوشش درونی گنبد مسجد امام اصفهان را مزین کرده است که بر جانشینی حضرت علی علیه‌السلام برای پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تأکید می‌کند؛ کتیبه‌ای شامل آیه مباهله، با خط ثلث بر کمرپوش پوشش درونی گنبد این مسجد خطاطی شده است؛ این آیه در ظواهر اشاره به ماجرای مباهله حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با مسیحیان نجران دارد، ولی امام رضا علیه‌السلام این آیه را بزرگ‌ترین فضیلت امام علی علیه‌السلام برشمرده است. هم‌چنین کتیبه‌های فراوانی مشتمل بر آیات و روایات در خصوص جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام، بناهای دوره صفویه را آراسته‌اند. بررسی و تحلیل کتیبه‌های بناهای دوره تیموری و صفوی بیانگر این امر است که محتوای کتیبه‌های مذهبی، بر اساس باورها و اعتقادات حاکم نسبت به ولایت و امامت، در هر یک از این دو دوره شکل گرفته است.

کتاب‌ها

قرآن کریم

نهج البلاغة

اسکارچیا، جیان روپرتو، تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول: مولی، تهران، ۱۳۷۶ ش.

امین جبل عاملی، سید محسن، اعیان الشیعة، تحقیق: سیدحسن امین، انصاف، ۱۳۸۰ ق.

امینی، عبدالحسین، الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب، چاپ اول: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، قم، ۱۴۱۶ ق.

اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشیتی، چاپ اول: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۶ ش.

بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة، چاپ اول: بنیاد بعثت، تهران، ۱۴۱۶ ق.

بلر، شیلا و جاناتان ام. بلوم، هنر و معماری اسلامی در ایران، ترجمه سیدمحمد موسی هاشمی گلپایگانی، چاپ اول: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۲ ش.

پل مانزو، ژان، هنر در آسیای مرکزی، ترجمه محمد هاشمی گلپایگانی، چاپ اول: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۰ ش.

پوپ، آرتور، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، چاپ دوم: فرهنگان، تهران، ۱۳۷۳ ش.

جرجانی، علی بن محمد، شرح المواقف، چاپ اول: الشریف الرضی، قم، ۱۳۲۵ ق. جمعی از اندیشمندان حوزه و دانشگاه، دائرة المعارف تشیع، نشر شهید سعید محبی، تهران.

حاجی قاسمی، کامبیز، گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی، چاپ اول: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی، تهران، ۱۳۷۹ ش.

حسینی استرآبادی، علی، تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، چاپ اول: جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۹ ق.

حقیقت رفیع، عبدالرفیع، تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، چاپ اول: آرین، تهران، ۱۳۶۹ ش.

حویزی، عبدعلی بن جمعه، نور الثقلین، ترجمه عبدالرحیم عقیقی بخشایشی و همکاران، چاپ اول: نوید اسلام، قم، ۱۳۸۳ ق.

حیدری آقایی، محمود و دیگران، تاریخ تشیع، زیر نظر احمد رضا خضری، چاپ اول: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت، قم، ۱۳۸۴ ش.

خوارزمی، موفق بن احمد، المناقب، چاپ اول: جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۱ ق.

-----، مقتل الحسین علیه السلام، تحقیق: محمد سماوی، چاپ اول: انوار الهدی، قم، ۱۴۲۳ ق.

دیلمی همدانی، ابوشجاع و شیرویه بن شهردار، الفردوس بمأثور الخطاب، چاپ اول: دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۶ ق.

رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، چاپ اول: تهران، ۱۳۵۲ ش.

سمرقندی، کمال الدین عبدالرزاق، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، چاپ اول: طهوری، تهران، ۱۳۵۳ ش.

سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول: مولی، تهران، ۱۳۸۶ ش.
سیدی، مهدی و دیگران، مسجد و موقوفات گوهرشاد، چاپ اول: بنیاد توسعه و پژوهش وقف، تهران، ۱۳۸۶ ش.

سیف، هادی، در قلم زنی شده مدرسه چهارباغ؛ خورشید بی غروب هنر قلم زنی ایران، چاپ اول: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، تهران، ۱۳۹۰ ش.

سیوری و دیگران، صفویان، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول: مولی، تهران، ۱۳۸۰ ش.

سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، چاپ اول: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله علیه، قم، ۱۴۰۴ ق.

شراتو، امبرتو و دیگران، هنر ایلیخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول: مولی، تهران، ۱۳۹۱ ش.

-----، هنر ایلیخانی و تیموری، تهران، مولی، ۱۳۷۶ ش.

شیخ صدوق، محمد بن علی، الامالی، تحقیق مؤسسه بعثت، چاپ اول: مؤسسه بعثت، قم، ۱۴۱۷ ق.

-----، علل الشرایع، ترجمه محمد جواد ذهنی تهرانی، چاپ اول: مؤمنین، قم، ۱۳۸۰ ش.

شیخ طوسی، امالی، چاپ اول: دارالنفیقه، قم، ۱۴۱۴ ق.

شیخ مفید، محمد بن محمد، الامالی، تحقیق: حسین ولی و علی اکبر غفاری، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ ق.

-----، الاختصاص، دارالمفید، بیروت، ۱۴۱۳ ق.

-----، الفصول المختارة، تحقیق: سید میرعلی شریفی، دارالمفید، ۱۴۱۴ ق.

صحراگرد، مهدی، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، چاپ اول: مؤسسه آفرینش‌های هنری، مشهد، ۱۳۹۲ ش.

- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ اول: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ترجمه علی صحت و تصحیح رضا ستوده، چاپ اول: فراهانی، تهران، ۱۳۵۸ ش.
- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، چاپ اول: عطارد، تهران، ۱۳۷۱ ش.
- غزالی، ابوحامد محمد، الاقتصاد فی الاعتقاد، مكتبة الجندي، قاهره، ۱۳۹۳ ق.
- فیض کاشانی، محمد، تفسیر صافی، مقدمه و تصحیح: حسین اعلمی، چاپ اول: مكتبة الصدر، تهران، ۱۳۷۳ ش.
- قریشی، سیدعلی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، چاپ اول: دفتر نشر نوید اسلام، قم، ۱۳۹۱ ش.
- قمی، عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار مع تطبیق النصوص الواردة فیها علی بحار الانوار، چاپ اول: اسوه، قم، ۱۳۴۴ ش.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، چاپ چهارم: دارالکتاب، قم، ۱۳۶۷ ش.
- قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، تصحیح عبدالحسین امینی و غلامرضا عرفانیان یزدی، مرتضویه، نجف، ۱۳۵۶ ش.
- کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ دوم: سمت، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۶ ش.
- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه محمدیوسف کیانی و کرامت الله اسلامی، چاپ اول: سازمان میراث فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴ ش.
- ماهرالنقش، محمود، کاشی و کاربرد آن، چاپ اول: سمت، تهران، ۱۳۸۱ ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تحقیق و تعلیق: سید جواد علوی، چاپ اول: دارالکتب اسلامیة، تهران، ۱۳۶۲ ق.
- محقق، محمدباقر، نمونه بینات در شأن نزول آیات، حیدری، ۱۳۵۰ ش.
- محمدی ری شهری، محمد، حکمت نامه پیامبر اعظم ﷺ، چاپ اول: دارالحدیث، قم، ۱۳۸۶ ش.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر بن محمد بن نصر، نزهة القلوب، حواشی و تعلیق: محمد دبیر سیاقی، ۱۳۸۱ ش.
- مصدقیان، وحیده، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، چاپ اول: کتب آبان، تهران، ۱۳۸۴ ش.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ اول: دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.
هنرفر، لطف الله، شهر تاریخی اصفهان، چاپ چهارم: گل ها، تهران، ۱۳۷۶ ش.
هیلن براند، رابرت، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ اول: فرهنگستان
هنر جمهوری اسلامی ایران، روزنه، تهران، ۱۳۸۶ ش.

پایان نامه ها

رجبی، فاطمه، «بررسی مضامین شیعی در نگاره های عهد صفوی با تأکید بر دو نسخه
حبیب السیر و احسن الکبار»، استاد راهنما: علی اصغر شیرازی، دانشگاه شاهد، دانشکده
هنر، ۱۳۸۸ ش.

مقالات

اشراقی، احسان و نصرت خاتون علوی، «وحدت مذهبی ایرانیان در دوره صفوی»،
فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۴۷، ۱۳۹۳ ش.

الهی زاده، محمدحسن و کبری محمد دوست لشکامی و علی نجف زاده، «بررسی محتوایی
کتیبه های مساجد خراسان در عهد تیموری»، فصلنامه خراسان بزرگ، شماره ۱۷،
۱۳۹۴ ش.

انصاری، مجتبی و هانیة السادات اخوت و معصومه ملایی، «بررسی تأثیر عقاید مذهب
شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی»، فصلنامه شیعه شناسی، شماره ۲۳،
۱۳۸۷ ش.

خزایی، محمد، «ساختار و نقش مایه های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان»،
فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۱، ۱۳۸۸ ش.

زمرشیدی، حسین، «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزیینات کتیبه ای
مسجد حکیم اصفهان»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۴، ۱۳۹۰ ش.

سعادت جو، پریا و مهدی حمزه نژاد و عبدالحمید نقره کار، «تحلیلی بر سیر تحول مفاهیم
و الگوی مساجد در دوره های چهارگانه معماری ایرانی»، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی،
شماره ۱۸، ۱۳۹۲ ش.

شایسته فر، مهناز، «مقام و موقعیت امام رضا علیه السلام در تزیینات کتیبه ای معماری اسلامی
با تأکید بر حرم مطهر امام رضا علیه السلام»، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۳ و ۱۰۴، ۱۳۸۶ ش.

هرات»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، ۱۳۸۸ ش.

صفایی پور، هادی و دیگران، «بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل گیری گنبد های
شاخص صفوی»، فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۵، ۱۳۹۳ ش.

طاهری، علیرضا و اکرم نوری، «بررسی معماری و تزیینات مدارس دودر و پریزاد»، فصلنامه
آستان هنر، شماره ۱۱ و ۱۲، ۱۳۹۴ ش.

فغفوری، رباب و حسن بلخاری قهی، «بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهرشاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی»، فصلنامه نگره، شماره ۳۵، ۱۳۹۴ ش.

مکی نژاد، مهدی، «سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران "صفوی تا قاجار"»، فصلنامه نگره، شماره ۱۳، ۱۳۸۸ ش.

منابع اینترنتی

www.bartarinha.ir. Accessed.May.1.2017

www.mulpix.com. Accessed.May.1.2017

www.rasekhon.net. Accessed.May.1.2017

تبيين مفاهيم الإمامة والولاية في النقوش المذهبية في مختلف الأزمنة

«دراسة تختص بزمن حكومتي التيمورية والصفوية»

مرضيه عليپور^١ / حسنعلی پورمند^٢

الخلاصة:

تعتبر النقوش أكبر مؤشرة في تزيين الهندسة الإسلامية و تحضى بمكانة رفيعة في الأبنية الإسلامية بلحاظ المحتوى كما ان لها الدور الفعال في تبيين الحقائق المعنوية و القيم المعرفية الحاكمة في فترة ظهورها. تم دراسة هذا الموضوع في التحقيقات السالفة في إطار دراسة محتوى النقوش في كل فترة زمنية حسب المعتقد الرائج في تلك الفترة. نظرية هذه المقالة تبني على أصل و هو أن للآيات و الروايات التي تشتمل على أصول الشيعة الإثني عشرية و مبادئها (الإمامة و الولاية) دوراً مهماً في النقوش المذهبية (الشيعة) في زمن حكومتي التيمورية و الصفوية.

تتم دراسة هذه النظرية في ضمن الإجابة على سؤالين: الأول و هو أنه كيف تسلمت المفاهيم الشيعية الى النقوش في الأبنية في فترة حكومتي التيمورية و الصفوية؟ ثم أنه هل كانت المعتقدات المذهبية لدى حكام هذه الفترتين الزميتين مؤثرة في كيفية كتابة النقوش على أيدي الفنانين؟

في هذا التحقيق تم دراسة النقوش في مسجد كوهرشاد، مدرسة بريزاد و مدرسة دودر خراسان في فترة الحكومة التيمورية و مسجد الحكيم و مدرسة جهارباغ اصفهان في فترة الحكومة الصفوية من حيث المحتوى.

ترمز الدراسات أنه كانت المفاهيم الشيعية منعكسة في النقوش المذهبية بصورة غيرمباشرة و لو أنه كانت الحاكمة في زمن التيموريين تجل و تحترم الأئمة الأطهار بشكل كبير حتى أنه كان يتصور إعتقاد سلاطين هذه الدورة بالتشيع.

بعد أن أصبح التشيع مذهباً قانونياً في عهد الصفويين، ظهرت هذه المفاهيم بصورة علنية في النقوش المذهبية. ينتمي هذا التحقيق على منهجية وصفية تحليلية و إتجاه تطبيقي و بها يتم دراسة المفاهيم الشيعية في نقوش الأبنية في فترة حكومتي التيمورية و الصفوية. **الكلمات المفتاحية:** المفاهيم الشيعية، الإمامة، النقوش، الحكومة التيمورية، الحكومة الصفوية.

١. طالب مرحلة الدكتوراه في تاريخ الفن الإسلامي التطبيقي- التحليلي بكلية الفنون من جامعة شاهد.
marziazalipoor@yahoo.com

٢. أستاذ مساعد في دراسة الفنون، كلية الفن بجامعة تربية المدرس hapourmand@yahoo.com

Parizad and Dodar Khorasan structures erected in teimori era, and Imam Mosque, Hakim mosque and chaharbagh school built in Safavi dynasty. The findings show that the rulers had great respect for Imams in Teimori dynasty. The extent of respect was so immense that some even suspected Teimori rulers held shia beliefs. However, in this era shia teachings were only implicitly depicted in the content of religious inscriptions. When shiaism became the official religion in safavi era, shia beliefs were explicitly shown in the content of religious inscriptions. The current article adopted a descriptive-analytical approach toward studying shia beliefs in religious inscriptions in two dynasties namely safavi and teimori. The stance adopted by the current article is comparative in nature.

Key words: Shia beliefs, Imamate, inscriptions, teimori dynasti, safavi dynasti

Redefining the Concepts of Imamate and Wilayat in Religious Scriptures of Past Dynasties : a Case Study of Teimori and Safavi Dynasties

Marzieh Alipour ¹

Hasanali Pourmand ²

Abstract

Inscriptions are deemed as one of the most prominent ornamental features in structures and buildings. They have a special status with regard to their content in Islamic architecture. Inscriptions also depict the religious realities and epistemological values that reigned in their era. Several studies attempted to examine the religious content of inscriptions in different dynasties according to the popular beliefs of those eras. The central hypothesis of the current research is that Quranic verses and hadiths carrying the principles and tenets of Shiasm (Imamate and Wilayat) played a significant role in religious inscriptions in Safavi and Teimori dynasties. The present study seeks to prove the hypothesis by asking the following research questions. First, how did Shia beliefs find their way into religious inscriptions in Safavi and Teimori dynasties. Second, did the religious beliefs and orientations of the rulers in these eras exert any influence in the formation of inscriptions. The current article investigates the content of religious inscriptions in Goharshad mosque in Mashhad,

1. PHD candidate for Analytical comparative History of Islamic Art of Art college of Shahid University. marziealipoor@yahoo.com

2. Assistant Professor of Art Research, Art College of Tarbiyat Modarres University. hapourmand@yahoo.com